

KAJ JE URBANIZEM 19. STOLETJA NA SLOVENSKEM?

JELKA PIRKOVIČ-KOCBEK

Sama oznaka »urbanizem 19. stoletja« ni logična, saj je bil prvi izraz iz besedne družine urbanizem — to je urbanizacija, skovan šele v 60. letih¹ preteklega stoletja in se do konca stoletja njegove izpeljanke (urbanizem, urbanist, urbanističen, urban, urbanizirati, urbanistika, urbanologija...) niso uveljavile v besednjakih velikih svetovnih jezikov, kaj šele pri nas. Kar danes imenujemo urbanizem, so nekdanj (in ta nekdanj je trajal vsaj do 20. let našega stoletja, ko so glasniki modernega funkcionalizma v svojih spisih razširili besedo urbanizem) rekli regulacija,² asanacija, olepšava in še kaj.

Če ni bila v rabi beseda, je jasno, da tudi ni bilo referenta, vsaj takšnega ne, kot ga danes pojmuje z besedo »urbanizem«. Ni pa s tem rečeno, da ni obstajalo nekaj, kar je urbanizmu sorodno, iz česar se je urbanizem razvil.

19. stoletje je na področju gradnje mest poznalo vrsto dejavnosti, ki so istočasno sodile v ideološko obarvane dele družbene nadstavbe, kot so estetika, pravo, ekonomika, tehnika, higiena itd.³ Nekatere med njimi so bile na videz samostojne in so bile kot take neposredno udeležene pri zidavi mest. Pri tem mislim predvsem na arhitekturo in gradbeništvo, na velike regulacijske posege, kot je prezidava Pariza pod baronom Haussmannom ali gradnja Krožne ulice (Ringstrasse) na Dunaju, na gibanja za zidavo vrtnih mest in delavskih naselij (in so njihove zamisli uresničene v Letchworthu, v Mulhousu, v Kruppovih delavskih mestih) itd. Vseeno pa urbanistična stroka še ni bila rojena niti niso bili vzpostavljeni vsi institucionalni mehanizmi urbanistične politike,⁴ kaj šele, da bi prišlo do poskusov sintetiziranja urbanistične teorije.⁵

Tako je treba izraz »urbanizem 19. stoletja« uporabljati s pridržki — zasilno nam bo označeval različne načine gradnje mest, ki so služili vladajočemu razredu, oziroma njegovemu zastopniku državi, za to, da si je tudi prostor urejeval v skladu s svojimi interesi. Pri tem je pomembno poudariti, da novi načini gradenj niso bili omejeni le na mesta, temveč so se spremembe dogajale povsod: v mestih, na vasi, v pokrajini. Niso se toliko razlikovali po tem, ali so bili člen mestnega ali ruralnega prostora, temveč predvsem po tem, kakšnemu namenu so služili. Zato tudi beseda urbanizem s svojim korenem urb-

(mesto) ustvarja varljivo predstavo o tem, da je predmet urbanizma le mesto, čeprav njegovi postopki zadevajo tako mesto kot druge človeške naselbine (in prostor sploh) in proizvajajo naselbinske enote, ki so daleč od tega, kar je mesto kot zgodovinski pojav. Nedvomno se je izraz uveljavil tudi zato, ker prikrito izraža željo urbanistov (kot nekakšen urok), da bi se jim posrečilo s svojimi papirnatimi stvaritvami priklicati pravo življenje, duha »urbanosti«.⁶

Ko smo tako relativizirali sam pojem »urbanizem« in njegov pomen vklestili še v meje časovne oznake, je vredno v kratkem razložiti, katere osnovne probleme na področju gradnje mest vsebuje zgodovinska kategorija »19. stoletje na Slovenskem«. Nisem sicer zgodovinar, zato lahko o vprašanih urbane zgodovine so-dim bolj kot laik.

Kljub temu, da smo dobili precej raziskav o posamičnih vprašanih zgodovine mest 19. stoletja (kjer se je še največ zgodovinarjev ukvarjalo z razvojem industrije pri nas,⁷ kar seveda ni izključno vezano na mesta), pa še vedno pogrešamo sintetičen pregled urbane zgodovine na Slovenskem za čas absolutizma in za obdobje po marčni revoluciji. Tako vprašanje, ki ga je že leta 1937 zastavil Fran Zwitter v svoji razpravi »Problemi zgodovine slovenskih mest«,⁸ še vedno ostaja odprto. Praznino so delno zapolnila splošna zgodovinska dela, predvsem Gestrinova in Melikova »Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918«,⁹ kjer pa je osrednja pozornost namenjena političnim in gospodarskim okoliščinam, ki so vodile v slovenski narodni preporod. Pred kratkim je izšla tudi krajša razprava Jožeta Žontarja »Problemi zgodovine mest na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 s posebnim ozirom na Ljubljano«,¹⁰ kjer so podane osnovne zgodovinske koordinate za obravnavo tematike, seveda žal le za obdobje do marčne revolucije.

Nimam namena opraviti sinteze urbane zgodovine prejšnjega stoletja v naših deželah, zato naj na podlagi zgodovinskih raziskav, navedenih v opombah, pojasnim le nekaj izhodišč, na katerih sloni moj pogled na ožje področje mojega zanimanja. S svojim prispevkom ne želim pisati zgodovine, temveč podati kritičen pogled na sodobni urbanizem. Pri tem menim, da je analiza urbanizma kot zgodovinskega pojava eden bistvenih temeljev za argumentirano kritiko.

Celje — reprezentativna četrt ob železniški postaji, konec 19. stoletja

Najprej naj natančneje opredelim časovne meje obravnavanega obdobja. Z 18. stoletjem se je namreč zaključeval razvoj naših mest, ki mu lahko sledimo vse od konca srednjega veka dalje. Vsa naša mesta in trgi, ki so obstajali v začetku 19. stoletja, so namreč nastali do konca 15. stoletja. Obdobje med zadnjo konstitucijo mest in prelomom med 18. in 19. stoletjem lahko imenujemo prehodno obdobje: mesta so sicer v glavnem ohranjela svoj originalni, na srednjeveških mestnih privilegijih temelječi družbeni položaj, z redkimi izjemami pa so izgubljala gospodarsko moč ter politično samostojnost. Večinoma so nazadovala v pol-ruralne naselbine, saj so se prebivalci manjših mest, pa tudi nekdanji pomembnih središč, kot je bilo Novo mesto, preživljali bolj s kmetijstvom kakor pa s klasičnimi urbanimi dejavnostmi, z obrtjo in trgovino. Večja mesta pa so postala oporišča upravnih institucij. Za časa terezijanskih, še bolj pa jožefinskih reform (torej od 50. do 90. let 18. stoletja) je, tako kakor se je krepila moč absolutistične države, naraščal tudi pomen upravnih središč, kjer so bili sedeži sodstva, davkarije, vojske, višjega šolstva — skratka državnih institucij.¹¹ Da središčna vloga ni bila povezana s tradicionalnim statusom mesta, dokazuje primer Postojne, ki je kot trg postala sedež notranjske kresije.

Jožefinska politika utrjevanja državne oblasti je v temeljih zamajala staro mestno avtonomijo: v 80. letih 18. stoletja je cesar za deželna mesta na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem izdal odloke,¹² s katerimi je predpisal novo ureditev mestnih organov. Manjša mesta — na Kranjskem so to bila Radovljica, Škofja Loka, Kostanjevica in Krško — so v naslednjih letih postala upravno in sodno podložna bližnjim zemljiškim gospodstvom, ki je

v Radovljici pripadalo plemiški družini Thurn — Valsassina, v Škofji Loki do 1804 freisinški škofiji, potem pa komornemu skladu, v Kostanjevici verskemu skladu, v Krškem pa družini Auersperg.

V večjih, to je deželnih mestih, so ob koncu 18. stoletja organizirali nove magistrature, s katerimi so nadomestili stare zunanje in notranje svete ter mestne sodnike. »Nanovo izvoljeni ‚mestni odbor‘ je izvolil kot novo mestno upravo ‚magistrat‘, to je župana in tri ali štiri svetnike; pogoj za izvolitev je bilo potrdilo državne uprave, da je kandidat usposobljen za svoje bodoče naloge. Svetniki in župan dobivajo plačo od mesta, vendar so v resnici že državni uradniki.«¹³

V času francoske okupacije so bili odpravljani še zadnji ostanki avtonomnih upravnih pravic posamičnih mest in mestne občine so se pravno izenačile s podeželskimi občinami, cesar Avstrijci po vrnitvi na oblast niso odpravili.¹⁴ Res da so v drugi polovici 19. stoletja, od sprejetja začasnega občinskega zakona iz leta 1849 dalje, sprejemali posebne občinske rede za deželna glavna mesta in okrožna središča in to pri nas za Trst, Ljubljano, Gorico in Celovec leta 1850, za Maribor 1866, za Celje 1867 in za Ptuj 1887.¹⁵ Vendar takšne mestne uprave niso bile nič drugega kot podaljšana roka države in so bile neposredno podrejene višjim državnim organom.¹⁶

Vrnimo se v dobo Jožefa II., ko je absolutistična politika zadala smrtni udarec tradicionalni samostojnosti mest. Na zunaj je izguba samostojnosti označilo pomembno dejanje, ki je globoko poseglo v videz naših mest. Jožef II. je namreč v 80. letih izdal dekret, po katerem so postopoma porušili vsa mestna obzidja in druge obrambne naprave v mestih na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem.¹⁷ Ob-

zidja, predvsem pa mestna vrata, naj bi bila v napoto razvijajočemu se prometu (ki ga je država v skladu s svojo merkantilistično politiko spodbujala). Poleg tega se je spremenila tehnika vojskovanja in so obzidne naprave postale odveč. Vsiljuje pa se misel, da je podobno kot v evropskih prestolnicah, predvsem v Parizu in na Dunaju, staro mesto z ozkimi, težko prehodnimi ulicami in obdano z jarki, okopi in obzidji, predstavljalo kritično točko, kjer je prav stara organizacija prostora onemogočala nadzor in hitre posege vojske in policije. Zato so bile kljub spremenjenemu načinu vojskovanja meste obrambne naprave nevarne, saj bi jih lahko katerakoli skupina, ki bi se uprla proti centralni oblasti, s pridom uporabila. V Dubrovniku, ki je bilo tudi še v času Jožefa II. svobodno mesto, obzidja niso prav nič motila prometa in so ostala kot mestna znamenitost vse do današnjih dni. Značilno za duha dobe je, da je država (seveda v preobleki mestnih uprav) obrambne objekte s pripadajočimi zemljišč vred razprodala na dražbi.¹⁸ Tako kot dobrega pol stoletja kasneje v Parizu pod Napoleonom III., je tudi Avstrija vnovčila odpravo kritičnih točk v prostorski zasnovi mest.

Iz vsega povedanega sledi, da je natančno mejo, s katero se pričinja obdobje korenitega spreminjanja mest na Slovenskem, treba pomakniti v 90. leta 18. stoletja, ko je z uvedbo magistratov v naših mestih nastopil nov upravni sistem. Spremenjen pravni položaj mest pa hkrati označuje, da se je spremenila tudi družbeno-gospodarska osnova mestnega življenja in da se je pričela nova, v sodobnost iztekajoča se faza mestne zgodovine.

19. stoletje se ne konča mehanično z letnico 1900, temveč je njegov logični zaključek treba pomakniti v čas, ko je razpadla avstro-ogrska monarhija, torej na konec 1. svetovne vojne leta 1919. Verjetno ni treba posebej utemeljevati upravičenosti takšne časovne razmejitve, s katero se je tudi formalno-pravno zaključilo črno-žolto obdobje.

Ker je čas med letoma 1789 in 1918 razmerna zelo dolg in je tako mestom kot slovenski družbi prinesel globoke spremembe (omenim naj le najpomembnejšo: Slovenci smo se pričeli konstituirati kot narod in to predvsem na kulturnem in manj na gospodarskem področju), je smiselno, da poiščemo še primerno vmesno mejo. Le-ta se ponuja sama od sebe: leto 1848, pomlad narodov, ko so kot posledica revolucionarnih zahtev množic postopoma padli zadnji okopi fevdalizma (osebna odvisnost kmetov v obliki tlake, fevdalno lastništvo zemlje, plemiški privilegiji in institucije) in je

po vmesnem obdobju Bachovega absolutizma Avstro-Ogrska postala ustavna monarhija.

Neugodne gospodarske, socialne in politične razmere so bile povod za naše »zamudništvo« in provincializem na družbeno-kulturnem področju, kamor navsezadnje sodi tudi urbanizem kot tehnika in kot umetnost urejanja prostora. Bili smo pač predvsem narod kmetov in obubožanih meščanov, saj je družbeno razslojevanje v obdobju zgodnjega kapitalizma in centralistične monarhije potekalo prav tako, da je še bolj poglobilo socialne razlike med vladajočimi razredi, ki so bili skočaj izključno tujega, predvsem nemškega rodu, in vladanimi razredi, kjer je prevladoval slovenski živelj. Tako je »naravno« prišlo do dvojne spremembe socialnega položaja: iz slovenskih kmečkih množic se je rekrutiral novi (v 19. stoletju sicer še šibki) razred proletarcev, iz nemške aristokracije in meščanske plutokracije pa razred kapitalistov. Gledano z zgodovinske razdalje, je ena najbolj odločujočih značilnosti slovenske zgodovine 19. stoletja v našem položaju zatiranega člena avstro-ogrske skupnosti narodov. Vsi vzroki in mehanizmi zatiralske politike še niso popolnoma pojasnjeni in smo v njih posredno ali neposredno sodelovali tudi Slovenci sami. Po drugi strani pa smo v 19. stoletju šele pričeli krepkeje vstopati v evropsko zgodovino, za kar gre zahvala predvsem dosežkom na duhovnem področju.

Tako je za socialno zgodovino preteklega stoletja pri nas značilno, da smo Slovenci na svoji koži okušali dve, včasih med seboj prepletajoči se obliki zatiranja: po eni strani smo bili še vpreženi v jarem fevdalnega podložništva, ki je bilo odpravljeno šele leta 1848, njegov naslednik pa je bila kapitalizacija podeželja, kar se je še v posebno ostri luči pokazalo na prelomu stoletja, ko je izseljevanje obubožanih kmetov in kmečkih proletarcev doseglo najvišjo stopnjo.¹⁹ Po drugi strani pa je politika absolutističnih razsvetljenih vladarjev (njihova »razsvetljenost« je seveda temeljila na racionalizmu, značilnem za obdobje uveljavljanja kapitalizma, in je služila prav temu zgodovinskemu procesu) podložne dežele že od prve polovice 18. stoletja dalje izžemala v obliki davkov, novačenja za vojsko²⁰ in drugih vojaških bremen,²¹ birokratskih mlinov, policijske prisile itn. Hkrati je absolutistična država pospeševala razvoj kmetijske proizvodnje (fiziokratizem), ki je v končni posledici povzročil obubožanje večine kmetov na račun bogatenja redkih močnejših kmetov in zemljiške gospode, in vrsto neagrarnih panog, kot so manufakture, t. im. »komerčne obrti«, fužinarstvo in rudarstvo,

predvsem pa trgovina na večje razdalje. Pri vsem tem sta pomembni dve dejstvi: prvič — zgodnjekapitalistična dejavnost ni bila vezana na mesta, temveč na kraje, kjer so bile surovine in v času pred uveljavitvijo parnih strojev tudi voda, ki naj bi poganjala stroje na vodni pogon.²² Delovne sile pa je bilo na podeželju vedno na pretek. In drugič, kot sem že poudarila, kapital so imeli v rokah predvsem tujci, tako da domača tradicionalna meščanska plast skoraj ni bila udeležena pri manufakturni stopnji proizvodnje, še manjši delež pa je imela pri industrijskem kapitalu. Vse to je povzročalo, da so stare družbene osnove mest propadale, krepili pa so se novi — predvsem birokratski, na državo vezani socialni sestavi.²³ Šele v drugem obdobju razvoja kapitalističnih družbenih odnosov so zaradi gradnje železnice in bolj množične uporabe parnih strojev²⁴ lokacije v mestih postale kapitalsko zanimive, industrijska podjetja pa so v mesta privabljala delavce iz agrarnih zaleđij. Prav na račun priliva delavstva so naša večja mesta šele doživela močnejšo rast.²⁵

Tako se je krog sklenil: mesta so postala privlačne točke ne le za upravno-represivni aparat države (ki se je tukaj nastanil še v času absolutističnega racionalizma), temveč tudi za kapitalsko industrijsko proizvodnjo, zaradi koncentracije prebivalcev pa tudi za trgovsko-menjalne dejavnosti. Kljub temu, da se je v naših mestih ohranilo veliko tradicionalnih prvin, pa bolj ko se bližamo koncu 19. stoletja, tudi pri nas vse teže govorimo o mestu predindustrijske dobe, ker v njem nastaja nekaj novega. Ugotovitev seveda bolj velja za večja mesta in manj za mala, pokmetena mesta in trge.

Kot zgled nam lahko služi Celje s konca 19. stoletja, kot nam ga prikazuje nivelizacijski

načrt iz let 1898—1900.²⁶ Staro mestno jedro na karti še kaže tradicionalno gradbeno zasnovo, ki pa je v resnici že precej pavperizirana (tako so bogatejšim meščanskim hišam zazidali dvoriščne arkade in iz njih napravili večstanovanjske enote), pozidava pa se je močno razširila na sam prostor nekdanjih obzidij in še naprej po okoliških zemljiščih. Tik mestnega jedra, ob železniški postaji, je nastala nova reprezentančna četrt z upravnimi in poslovnimi stavbami, v četverokotnem rastru ulic severno od starega mesta pa so zgradili predel za 19. stoletje značilnih najemnih stanovanjskih stavb. V zeleni okolici, na Otoku, je nastalo malo »vrtno mesto«, z vilami, precej daleč stran, na drugem koncu, v Gaberju pa se je nastanilo to, kar je sploh omogočalo razcvet Celja — idustrija in delavstvo. Vsak od naštetih predelov mesta se je od ostalih ločil na vseh ravneh fizične urbane zgradbe: po morfologiji komunikacijskega omrežja, po zvrsti urbane arhitekture (ki se njena tipologija ujema z osnovnimi vzorci, kot so meščanska vila, boljša najemna stanovanjska hiša, reprezentančna poslovna palača in ne-arhitektura industrijskih objektov in delavskih stanovanj) in po oblikah parcelacije.²⁷ Prav slednja na najbolj zgovoren način odseva okoliščine, v katerih so posamični deli mesta nastali, rekli bi lahko, da razkriva, do katere stopnje se je v izgradnjo vpletla načrtna regulacijska intervencija, ki je v vsakem posamičnem primeru služila določenim koristim kapitala. Tako je mestna občina zemljišče na Otoku najprej v celoti odkupila, ga komunalno uredila in razdeljenega na parcele v obliki šahovnice razprodala posamičnim lastnikom. V območju najemnih stanovanjskih hiš so bili z regulacijskim načrtom določeni potek in niveleta ulic ter širina

Resljeva cesta v Ljubljani, pred 1. svetovno vojno

parcel ob ulicah, medtem ko so se v zaključkih parcel v notranjščini otokov ohranile stare parcelne meje nekdanjih vrtov, sadovnjakov in njiv. Torej je tukaj regulacija zajela predvsem ulično stran, na dvoriščni strani je bila ureditev ohlapna, naključna. Za parcelacijsko mrežo na mestnem obrobju je značilen nered in mešanje raznorodnih prvin: med starimi vaškimi jedri in agrarno parcelacijo se je v Gaberju vrinila »makro-parcela« celjske cinkarne, v njeni neposredni bližini pa je nastalo delavsko naselje s pravokotno mrežo poti (z značilnimi imeni Kovinarska in Delavska ulica) in z majhnimi parcelami, na katerih so stale skromne najemne hiše.

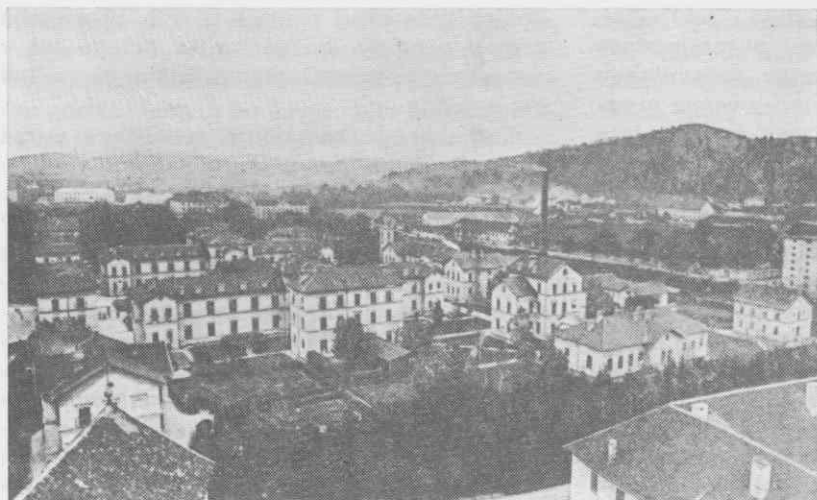
Skratka, Celje je bilo razdeljeno v socialne in funkcionalne cone, kjer sta obe razlikovalski merili — socialni položaj prebivalstva in prevladujoča dejavnost — skladno izoblikovali še en segregativni postopek: boljše četrti, kjer so stanovali izključno Nemci, so bile prostorsko ločene od slovenskih delavskih predmestij. Isti pojav je za Trst in okolico s konca 19. stoletja opisala Diana de Rosa,²⁸ s tem, da je zaradi močnejše tržaške industrije in potencialno večje nevarnosti proletarizacije mesta razredno-etnična segregacija bila še veliko bolj ostro izražena.

Zaradi takšnih razmer ni nič čudnega, če so bila mesta v svoji reprezentančni obliki (danes bi rekli mestna jedra, takrat je bilo to mesto poslovnih in boljših stanovanjskih četrti, kamor vsekakor ne gre šteti predmestij takšnega ali drugačnega značaja) oporišče tujega, predvsem nemškega, ki je obvladovalo prostor ne le mesta, ampak vsega ozemlja. To obvladovanje je imelo pretežno še značaj stihije, laissez-faire politike ne le v ekonomiji in grobem izkoriščanju delovne sile in naravnih virov, temveč tudi pri gradbeni dejavnosti: zemljiške in gradbene špekulacije so imele vse 19. stoletje in še globoko v sodobnost precej proste roke.²⁹ Vendar so v toku 19. stoletja država in njeni podaljški, mestne uprave, postopoma oblikovali različne mehanizme, s katerimi so posegali na področje gradnje in urejanja mest. Čeprav se je v naših deželah kapitalizem le počasi uveljavljal in za celotno družbo še ob koncu stoletja ni postal prevladujoč družbeni odnos, lahko nastop urbanizma razlagamo kot enega od znakov, ki kažejo na razvojno stopnjo družbene organizacije. Za razvite države pač velja, da je nastop urbanizma povezan s procesom uvrednotenja kapitala, in sicer je služil za to, da se je slednji lahko pričel legitimno in plansko naseljevati na zanj najbolj ugodnih lokacijah.³⁰ Podobna ugotovitev velja tudi za naše razmere, čeprav so vzroki za pojav zgodnjih »ur-

banističnih« akcij v naših mestih 19. stoletja prej v načrtnih prizadevanjih države kot v neposrednih učinkih kapitalističnega načina proizvodnje.

Vsekakor je nastajanje sodobnega mesta pri nas, čeprav je potekalo počasneje kot v razvitejših okoljih, s seboj prinašalo podobne probleme kot drugod. Odnos intelektualcev do mesta morda najbolj zgovorno razkriva te probleme. Na zunaj so imeli slovenski pisatelji, pesniki in izobraženstvo nasploh do življenja v mestih podoben odnos, kot ga za Ameriko prikazuje Morton in Lucia White:³¹ Intelektualci so bili v preteklosti do mesta odklonilno razpoloženi predvsem zato, ker Amerika ni imela urbane tradicije, ker je pač prevladovalo kmečko, na naravo vezano občutnje sveta. Tako kot je njuna razlaga tega pojava preveč enostranska, tudi tega, kar so v očeh naših izobražencev predstavljala mesta, ne moremo razložiti zgolj z odporom v bistvu kmečkega človeka do nerazumljenega in sovražnega sveta mest.

19. stoletje v naši književnosti ni poznalo niti slavospevov tradicionalnemu mestu, kakor je Hugojev opis starega Pariza, niti črnogledih pritožb nad zlom velemest, kot jih najdemo pri Spenglerju. Naši pisatelji so uporabljali teme iz kmečkega življenja — prav nobena pesem, novela ali roman kot glavni kraj dogajanja ne upodablja mesta in zato tudi ne vsebuje opisov mest. Jurčič je sploh ves kmečki (oziroma kot nasprotje kmečkemu postavlja graščinsko), Levstik tudi upodablja nasprotje (slovenski) kmet — (dunajska) aristokracija in njeni lakaji,³² pri Kersniku nastopa jara gospoda v okolju malega trga in bližnje graščine,³³ pri Tavčarju sicer v mestu živi večji advokat beži domov, na kmete.³⁴ Še celo Govekar, ki je posnemal francoski naturalizem, v romanu »V krvi« prikazuje nekakšno medlo, nedoločljivo okolje. Zakaj mesto v slovenski književnosti preteklega stoletja sploh ni prisotno? Delno bi lahko odgovorili s tem, da pri nas ni bilo velikih mest in da zato mestni problemi niso bili naši problemi. Vendar pri tem pozabljamo, da je število prebivalcev Trsta in okolice od 7000 v terezijanski dobi naraslo na 28.000 okrog leta 1800,³⁵ po popisu iz leta 1910 pa je imel že skoraj 230.000 prebivalcev, od tega 57.000 Slovencev,³⁶ skratka Trst je sodil med večja, zlasti pa hitro rastoča evropska mesta. Če smo že v Ljubljani videli le dolgo vas, »kmetiško« mesto,³⁷ so za Trst veljali vsi atributi pravega kapitalističnega mesta. Povrh vsega so vsi naši izobraženci že po definiciji morali lep čas svojega življenja preživeti v tujih univerzitetnih mestih, predvsem na Dunaju, in jim tako ve-

Državna bolnica v Ljubljani ob Zaloški cesti, 1918

lemestno življenje ni bilo tuje, pa čeprav jih je bila večina kmečkega rodu. Splošno razširjenega idealiziranja kmečkega življenja vendar ne moremo pripisati le na račun porekla nekaterih mož naše narodne zgodovine. Takšna idejna usmerjenost je dejansko naperjena ne le proti mestu, temveč predvsem proti kmečkemu razredu in njegovim praviim problemom v boju z ostanki fevdalizma in vse močnejšim izkoriščanjem po kapitalu. Tako ni čudno, če slovenska politika, pa naj bo tista liberalnejša ali bolj konservativna, vse od leta 1848 dalje ni kazala razumevanje za težak položaj slovenskega kmeta in se ni zavzemala za korenitejšo spreminjanje razmer na vasi. Komu pa je koristilo, če se je tradicionalno podložniško mišljenje ohranjalo in še celo krepilo v smislu klerikalne ideologije, ni težko uganiti. Mesto kot kraj nasprotja med kapitalom in delom je tako, razumljivo, tabu-tema in naši intelektualci so s tem, ko so povečevali kmečko in malomeščansko, nevede služiti interesom vladajočega razreda. Šele Cankar je kot socialno osveščen mož spregovoril tudi o življenju ponižanih in razžaljenih tako v mestu kakor tudi na vasi.

Vse to in še marsikaj drugega, kar ni mogoče obdelati v tako kratkem sestavku, je povzročalo, da pri nas ni že v toku devetnajstega in prvih desetletjih našega stoletja prišlo do korenitejših sprememb v prostorski organizaciji naselij in pokrajine. V celoti gledano, so naši kraji pretežno še nosili pečat starega, na fevdalnih odnosih temelječega načina življenja. Tradicionalne oblike so bile še skorajda nedotaknjene na vasi, v ruralnih okoljih, saj se je spreminjala predvsem sestava v lastništvu zemlje, kar v naravi ni tako opazno, jasno pa se vidi na katastrskih kartah. (V skladu z agrarno-tehnično revolucijo

se je seveda spremenil izbor poljedelskih kultur in način obdelovanja zemlje). Pri tistih kmečkih naseljih, kjer so bili kmečki domovi leseni, so les postopoma nadomeščali s trdnjšimi gradivi.³⁸

Površno gledano, so bila naša mesta v 19. stoletju še precej podobna srednjeveškim mestom. Trditev seveda velja le delno, predvsem če pri tem upoštevamo na prvi pogled vidne spremembe mestnih zasnov v zadnjih desetletjih. V manjših mestih se je tradicionalni videz bolj ohranil kot v večjih — le Trst predstavlja izjemo, saj je v njem novo preglásilo staro že v 18. stoletju.³⁹ Starožitna podoba naših mest je vse bolj izginjala tudi v teku časa, tako da mesta niso bila ista, če bi primerjali stanje ob začetku in na koncu obravnavanega obdobja. Še najbolj blizu resnici smo, če rečemo, da se je tudi v na videz še tako tradicionalnih mestnih oblikah že skrivala kal novega in da je prav to novo v starem tisto, kar nas najbolj zanima.

Pojdimo po vrsti in razčlenimo, v čem so se osnovni elementi urbanih zasnov spremenili. Za poglede od daleč so bila mesta še videti kot »kristalinične oblike«,⁴⁰ torej je prostorska (in z njo povezana socialna in simbolna) zapora še delovala. Da je posredi le začasno vztrajanje pri starih oblikah, je razumljivo, če upoštevamo, da so do leta 1820 padla že vsa mestna obzidja in je bila že od jožefinskih reform sem mestna avtonomija nadomeščena z mehanizmi državne oblasti. Na zgodnji stopnji sodobne preobrazbe naših mest še ni prišlo do eksplozij suburbije, ki je pozneje pogoltnila širok pas nekdanje agrarne okolice mest. Prej bi lahko rekli, da je na določen način okoliška narava vdrla v mesta: pri večjih mestih, kot je bila Ljubljana, je že v času baroka v neposredni bližini mest na-

stal bolj ali manj sklenjen venec vrtov in parkov, ki so obdajali plemiške dvorce in pristave. Seveda je takšna »narava« bila ukročena, spremenjena v duhu parkovnih ureditev, kot so jih v velikem obsegu zastavili v kraljevskih in knežjih prestolnicah Evrope. Srednjevelika in majhna mesta pa so v mestnem pomeriju in znotraj obzidja izkoristila vsako ped zemlje za vrtove, sadovnjake, njive in travnike, saj so se zaradi upadanja trgovine in obrti meščani deloma pokmetili. Na splošno velja, da so naša mesta v vsej svoji starejši zgodovini imela razmeroma veliko vrtov in zelenja, tako da se je vsaj malo prostora zanje našlo tudi v zaledju najbolj živahnih trgovskih ulic in trgov.⁴¹

Nadaljnja značilnost starega je, da so še vse 19. stoletje mestne celote sestavljali hieratični elementi — hieratična zgradba s stopnjevano oblikovno in simbolno vlogo (ki se seveda ujema s hierarhijo družbene lestvice) je pač osnovna značilnost srednjeveških mest. Vendar je že za 19. stoletje kot prehodno obdobje značilno, da stara hierarhija zvođen, v starih oblikah se vsidrajo novi poudarki, deloma pa nastanejo nove mestne oblike.

Naj pojasnim: gradovi so bili v srednjem veku »krona« mestne zasnove in so z institucijo mestnega gospostva (kot fevdalnega družbenega odnosa) povezovali mesta s širšimi fevdalnimi enotami. Ko pa so terezijanske in jožefinske reforme, pozneje Francozi in končno revolucionarno leta 1848 ukinjali fevdalne privilegije, tudi grad ni bil več simbol mestnega gospostva — mestni gradovi so drug za drugim zgubljali svojo vlogo. Tisti na visokih, nekdanj strateško pomembnih višinah, so zaradi slabe dostopnosti propadli — tako stari celjski grad, grad na Piramidi nad Mariborom, grad na Soviču nad Postojno, Krški grad ...⁴² Drugim, bolj dostopnim in bolj ohranjenim so spremenili namembnost, seveda v skladu z novimi časi: postali so vojašnice (kot spodnji celjski grad), zapori (ljublanski grad), sedeži uprave in sodstva (Radovljica), šolska poslopja (Škofja Loka) ali kratkomalo stanovanjske stavbe. Le v redkih mestnih gradovih so še domovali fevdalci, kakor na primer Herbersteini na ptujskem gradu. Samostanska poslopja je doletela podobna usoda, potem ko je Jožef II. leta 1782 razpustil samostane in zaplenil njihovo premoženje. Tako so celjski minoritski samostan spremenili v zapore, kapucinskega v Novem mestu v vojaška skladišča in kasneje v poštni urad, kostanjeviški cisterijanski samostan v sodišče z zapori ... itd.

V vizualni podobi mest so cerkve sicer še obdržale vodilni položaj — zvoniki so se še

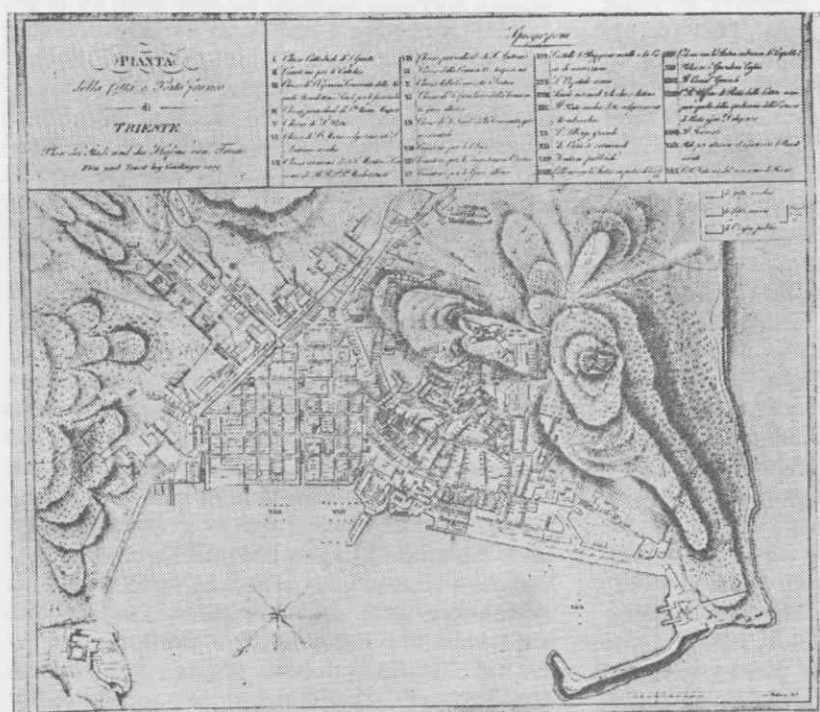
dvigali nad strehe hiš, cerkvena pročelja in notranjščine so še bile razkošnejše tudi od najbogatejših palač. Cerkev je pač še vedno bila najmočnejša idejna sila, čeprav se je morala odpovedati marsikaterim pravicam (na primer šolstvu) v korist države.⁴³

V 19. stoletju so se urbane zasnove največ spremenile na račun preobrazbe mestnega tkiva. Spremenila se je organizacija meščanske hiše — njena notranjščina in zunanost, spremenil se je odnos hiša — ulica, oziroma hiša — mesto, tako da so se stari zazidalni sistemi spremenili, čeprav je ogrodje (parcelacija, ulična mreža) ostalo skoraj neokrnjeno. O tem, da so se v novih mestnih predelih uveljavili povsem novi stavbni tipi in nove prostorske ureditve, bomo govorili kasneje. Stara mestna jedra, pozidana od srednjega veka sem, so še ostala polifunkcionalna, vendar sta se polifunkcionalnost in stara delitev na mestne četrti postopoma razbijali, pač zaradi sprememb v družbeni in gospodarski osnovi. Socialna razdelitev znotraj hišnih enot je postajala bolj izrazita (pri tem mislim na dvojnost glavna fasada — dvorišče in pritličje oziroma prvo nadstropje — višja nadstropja). Pa tudi vse bolj so se hiše ločevale po velikosti, po zasnovi notranjščine, po oblikovanju celote in detajlov, po lokaciji — skratka, razslojevanje mestnega prebivalstva je povzročilo, da so se mestni prostori in stavbe v njem pričeli ločevati na boljše in slabše lokacije oziroma na arhitekturo in nearhitekturo. Javne stavbe so v prvi polovici stoletja načrtovali predvsem inženirji stavbnih direkcij, po letu 1849, ko je bila izdana uredba o natečajih za javne stavbe, pa tudi akademsko izšolani arhitekti.⁴⁴ Stanovanjske stavbe višjih slojev so tako načrtovali gradbeniki (bodisi tehnično ali akademsko izobraženi), ki so se zgledovali pri načinih zidave v večjih središčih — pri nas je bil pač najsvetlejši zgled Dunaj, za štajerska mesta tudi Gradec. V manjših mestih in na podeželju pa so bile »boljše« stavbe delo zidarov in mojstrov in polirjev. Tako so bila pročelja vseh pomembnejših trgovskih ulic prenovljena v duhu dobe — stavbe so dvignili za eno ali dve nadstropji⁴⁵ in stare polepšali z dekoracijo v takšnem ali drugačnem »slogu«. Po vseh večjih mestih so pri magistratih delovale posebne komisije, ki so ocenjevale, če so načrti fasad izdelani v skladu z »dobrim okusom«, oziroma če »ne žalijo estetičnega čuta«.⁴⁶ Stranske ulice in predmestja niso kazala takšnega lica, skupaj s podeželjem⁴⁷ je bil to brezoblični kraj ne-arhitekture. Če je podeželje vzbujalo lažno idilično nostalgijo in je kot tako imelo določeno (čeprav tudi lažno) estetsko vrednost (lažno zato, ker je bila redu-

cirana na folklorizem oziroma na idealizirano pastoralno podobo), pa predmestja s polkmečkim, poldelavskim značajem niso sodila k mestu — treba jih je bilo pozabiti, jih miselno izbrisati, če jih že ni bilo mogoče dejansko odpraviti. Čeprav o problemu delavskih stanovanj v 19. stoletju pri nas niso javno razpravljali, je v »Ljubljani po potresu« temu vprašanju namenjeno nekaj vrstic. Najprej pisec graja slabe higienske razmere v delavskih in kmečkih predmestjih, ki so jih odpravili tako, da so zgradili krasne in zdrave mestne dele (ob Bleiweisovi, Dalmatinovi itd.), potem pa dodaja: »Kot poseben napredek moramo navajati, da so tudi delavski sloji uvideli udobnost lastnih, na prostem ležečih hišic. Prej so ti sloji večinoma stanovali v zanikrnih, temotnih in vlažnih stanovanjih, v starih hišah sredi mesta ali pa po predmestjih. Odkar pa je moderna socialna dejavnost tudi ubožnejšim slojem olajšala graditev lastnih stanovališč, razvila se je na tem polju živahna dejavnost.«⁴⁸ O tem, da so predmestja vsaj deloma poskušali estetizirati (ali vsaj podvreči »osnovnim higienskimi zahtevam«), bi veljalo posebej razpravljati. Omenim naj le, da smo tudi na Slovenskem imeli nekaj primerov gradnje urejenih delavskih naselij (po kakšnih merilih se je ravnal takšen red, sta razčlenila Butler in Noisette v knjigi — *De la cité ouvrière au grand ensemble*⁴⁹) in sicer od srede 19. stoletja dalje. V primerih »prave« arhitekture v mestnih središčih in pri delavskih

kolonijah sta delovali dve različici ene in iste estetike, katere smoter je bil mestni prostor urediti tako, da ga poenoti: takšen je bil tudi namen pri ravnanju uličnih črt v starih delih mesta, pri trasiranju novih ravnih ulic, sekajočih se pod pravih kotom, pri izravnavanju gabaritov, pri določanju detajlov in barv fasad — kar vse so urejali stavbni redi. Ista urejevalna estetika ravnih črt in pravih kotov je delovala v delavskih naseljih, le da je bil tukaj glavni izgovor ne toliko lepo mesto kot higiena in oziri javne morale. Res pa je, da so bili takšni »filantropični« posegi osredotočeni le na posamčne točke v predmestjih, medtem ko je bila velika večina prostora zunaj ožjega območja mestnih središč prepuščena sama sebi.

Če upoštevamo še parcelacijsko mrežo v starih mestnih jedrih, ki se v 19. stoletju ni bistveno spremenila (spremembe so bile večje le na obrobju, kjer so večinoma na nekdanjih obdelovalnih zemljiščih gradili nove mestne predele), lahko rečemo, da naša mesta še ni zajel tako močan val sprememb, kakor se je to dogajalo v večjih mestih Evrope. Res pa je tudi, da so se v starih urbanih zasnovah pričele razvijati kalj novih prostorskih ureditev, značilnih za kapitalistično mesto. Kako obsežne so v konkretnih primerih novosti bile, posredno kaže na to, do kakšne stopnje je mesto postalo del kapitalne ekonomije. Njen osnovni učinek je bil, da je mestni prostor postal predmet špekulacij, izvor dobička,

Načrt Trsta in tržaške luke, 1809

skratka kapitalistična ekonomska kategorija. Tistih mest (oziroma mestnih predelov), ki so ostala urejena po starem, pač še ni zajelo to, kar smo zasilno imenovali »urbanizem 19. stoletja«.

In kaj je za urbanizem 19. stoletja sploh značilno? Poleg »drobnih« sprememb, o katerih smo pravkar govorili (izginjanje fizičnih meja mesta, predrugačena hierarhija urbanih oblikovnih elementov, spreminjanje gradbenega tkiva oziroma njegova estetizacija, ureditev in podrejanje načelom higiene), so bila večjih novosti v zidavi deležna tista mesta, ki bi jih lahko imenovali »cvetoča«, »rastoča«, »razvijajoča se«,⁵⁰ kjer je pač prej prišlo do načrtnih posegov državne oblasti (oziroma njenih zastopnikov, mestnih uprav) in v manjšem obsegu organiziranega kapitala. Značilnosti teh posegov so stvar podrobnejših študij, na tem mestu jih bomo skušali le na kratko osvetliti. Problemske sklope urbanizma 19. stoletja bi lahko označili s takšnimi naslovi:

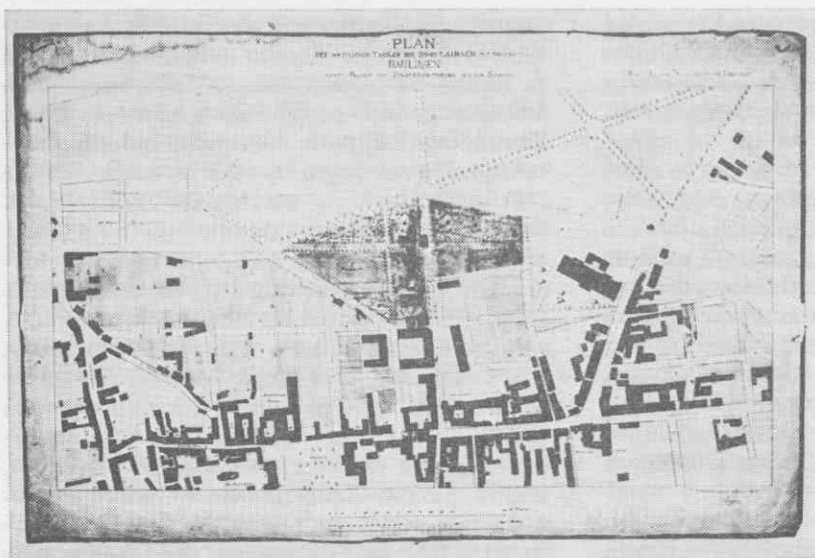
- arhitekt v vlogi urbanista,
- delež arhitekture in gradbeništva pri zidavi mest,
- prizadevanja za olepšavo in asanacijo,
- načrtovanje v praznem prostoru,
- prikazi mest v slikovni in geometralni obliki,
- ločevanje mestnih predelov po dejavnostih,
- a) prometne ureditve na regionalni in urbani ravni,
- b) gradnja stanovanjskih predelov in socialna segregacija,
- c) zelenje v mestu kot element urbanizma,
- d) javne stavbe kot generatorji »urbanosti«.

Naj v glavnem pojasnim, kaj mi pomenijo zgornje oznake. Glede prve velja, da je bila v evropskem prostoru gradnja mest že od renesanse naprej predvsem naloga arhitektov, bodisi da so izdelovali načrte za zidavo celih mest bodisi da so bili oblikovalci posamičnih stavb in mestnih ambientov.⁵¹ Pri nas je (tò velja vsaj za večja mesta na naših tleh, kjer je prednjačil Trst kot monarhično mesto) do povečanega vpliva arhitektov na zidavo mest prišlo prav v 19. stoletju. Pri tem je značilno, da so skozi vsa stoletja na Slovenskem delovali le tuji gradbeni inženirji in arhitekti, le nekaj stavbnih mojstrov nosi slovenska imena, kar je glede na splošne kulturne razmere pri nas, še posebej pa glede na način šolanja tudi razumljivo. Pri nas so gostovali arhitekti slabše vrste, najboljši med njimi so sodili v evropsko povprečje. Največkrat so arhitekturne naloge opravljali kar stavbeniki in gradbeni mojstri. Trst je bil izjemen tudi v tem

pogledu, saj so v njem delovali mnogi arhitekti evropskega slovesa — spomnimo se, da je Noldejeva cerkev Antona Padovanskega ob Velikem kanalu prišla celo v kasnejšo izdajo Durandove knjige o svetovnih čudesih arhitekture,⁵² sicer pa so tržaške javne in zasebne stavbe nastajale po načrtih H. Försterja, M. Pertcha, A. Berlama itd.

V celinskih mestih Slovenije so poleg fur-lanskih gradbenikov naročila dobivali predvsem dunajski in graški arhitekti, šele v zadnjih desetletjih stoletja tudi češki stavbeniki, kot so Hrasky, Hudec in Vancaš. Seveda je gostovanje Čehov pri nas povezano z narodno politiko — mestna občina ljubljanska je začasno prišla v roke Slovencev v 60. letih, trajno pa leta 1882 (podobno tudi v večini mest na Kranjskem, npr. v Novem mestu istega leta). Šele za časa potresa se je, kot je znano, uveljavil prvi slovenski arhitekt, Maks Fabiani, nekoliko kasneje še Jager, Plečnik in Vurnik. Da je bilo za vse dela premalo, dokazuje Jagrov odhod v Ameriko in gostovanja ostalih na Dunaju in drugje v Avstriji, v Pragi, v Bielskem, v Srbiji in še kje. Značilno za naše razmere je, da so se morali najprej uveljaviti v tujih središčih, največkrat v državni metropoli, šele potem so dobili naročila tudi doma.

Z vlogo arhitektov pri gradnji mest je povezano tudi vprašanje, koliko so k zidavi prispevali arhitekti kot predstavniki umetniške, oblikovalske smeri, in koliko gradbeniki, ki so zastopali predvsem tehnično smer. Poleg splošnih premikov v vlogi arhitekta v preteklem stoletju (ko se je končal proces spreminjanja od renesančnega »homo universalis« v specialista za oblikovanje pročelij, obloženih z množico okrasnih detajlov,⁵³ in specialista za notranjo opremo) ter vse večjem deležu gradbenikov, geodetov in drugih tehničnih profilov pri gradnji mest, je za naše razmere značilno tudi, da je večji del arhitekture po oblikovni plati še bolj revne, fasadiranje omejeno na kopiranje tujih predlog. O klasični tradiciji pri oblikovanju celih delov mesta, ki so jo gojili v pomembnejših evropskih mestih, predvsem pa v prestolnicah, pri nas skorajda ne moremo govoriti. Prostori naših mest so bili oblikovani na podlagi zelo enostavnih oblikovalskih načel, kot sta poenotenje gabaritov in ravnanje uličnih črt. Prav trasiranje novih ulic, ki so v 19. stoletju praviloma ravno speljane, je bilo delo inženirjev in ne šolanih arhitektov. Tudi sicer bi veljalo preučiti delež gradbenikov in to tistih, ki so načrtovali prve sodobne komunalne naprave v mestih, in tistih, ki so trasirali in gradili ceste, ulice in mostove.

Wagnerjev regulacijski načrt za zahodni del Ljubljane, 1876

Posebno temo predstavlja zgodovina gibanj za olepšavo in asanacijo naših mest. Trst in Ljubljana kot največji mesti na naših tleh sta imela posebne družbe, ki so bedele nad gradnjo novih mestnih predelov (kjer so se ob podpori države združevali različni kapitalski interesi in denarna sredstva). V Trstu sta bila to predvsem Orientalna kompanija in Avstrijski Lloyd, v Ljubljani pa Kranjska stavbna družba. V manjših mestih so posamični interesi delovali še bolj razpršeno in brez posluha za skupne koristi, zato je bila dobrodošla bodisi pobuda občinskih uprav bodisi samih meščanov, da si polepšajo mesto. Tako so na primer v Mariboru leta 1877 ustanovili olepševalno društvo, ki je skrbelo za ureditev mestnega parka, drevoredov in drugih parkov ter nasadov. V Ljubljani je mestna občina leta 1894 ustanovila mestno drevesnico, torej posebno strokovno vrtnarsko službo.⁵⁴ Čeprav so bila takšna »olepševalna« prizadevanja skromna in omejena, jih moramo razumeti kot odmev večjih »olepševalnih« akcij v evropskih prestolnicah.

Posebne naloge pri zidavi novih in modernizaciji starih mestnih predelov so imele mestne občinske uprave — skrbele so za komunalno opremo, policijski red, šole in druge objekte skupnega pomena (sirotišnice, hiralnice, pokopališča itd.). Tovrstna dejavnost se je razmahnila šele v drugi polovici stoletja, še posebno živahna je bila v Ljubljani po potrebi.⁵⁵ Skrb za higieno, sanitarni red, telesno in duševno zdravje je postalo geslo (in hkrati pretveza) občinskih uprav, ko so na različne načine posegale v javno in zasebno življenje meščanov.⁵⁶ V higienističnih prizadevanjih so imele pomembno vlogo bolnišnice: skoraj do

konca stoletja so obstajale še stare bolnišnice — bodisi kot mestne bolnišnice (stari špital — npr. v predpotresni Ljubljani, na prostoru sedanje Kresije ob Ljubljani), vojaški lazareti (v Celju v kasneje porušeni stavbi na današnjem Šlandrovem trgu) ali cerkvene ustanove (bolnišnica usmiljenih bratov v Novem mestu). Na prelomu stoletja so vsa večja mesta dobila nove bolnišnice (le v Mariboru so usposobili starejšo stavbo, ki so jo pozneje širili), tako Gorica, Celovec, Novo mesto, Krško in še kje. Posebno obsežni so bili bolnišnični kompleksi v Trstu in Ljubljani. V deželnem glavnem mestu Kranjske so se skoraj vsi novi objekti socialno-zdravstvenega in represivnega značaja osredotočili v novih predelih na vzhodu mesta — ob Zaloški cesti, na Kodeljevem in ob Poljanski cesti. Ti kompleksi so zgovoren primer, kako so v 19. stoletju pojmovali urbanistično urejanje: kompleksi so nastali v funkcionalno ločenih conah, »na zeleni trati«, stavbe v njih so razmeščene po geometrijskem redu, med njimi ni ulic in trgov, temveč le poti in zelene površine — skratka kompleksi so bili začrtani »v praznem prostoru« in s tem so se v najbolj čisti obliki uresničili higienistični in utilitarni ideali preteklega stoletja, ki pa nas močno spominjajo na »sodobna« funkcionalistična načela, po katerih še danes gradijo nove mestne predele.

Načrtovanje »v praznem prostoru« je za sodobni urbanizem tako značilno, da velja posebej preučiti njegove začetke v 19. stoletju (in še prej). Na tem mestu naj le kratko označim, da je bil za načrtovalce mest v sodobnem pomenu fizični prostor reducirán na abstraktni, dvodimenzionalni prostor risalne mi-

ze, na načrt, kjer je navidez možno obdelati vse objektivne prostorske prvine. Takšna objektivnost je iluzorna preprosto že zato, ker ni prilagojena niti večplastnim zgodovinskim, družbenim okoliščinam niti posebnostim prostorske konfiguracije (ki v očeh načrtovalcev nastopajo kot motnje). Osnovne razvojne črte v vse večji »objektivizaciji« postopkov zidave so predstavljene v Pomenih prostora;⁵⁷ od tradicionalnih družb, ki so svoja mesta gradile »na pamet« (vendar ne brezglavo), in takšnih, ki so uporabljale načrte v smislu predlog,⁵⁸ do načrtov idealnih mest renesanse, ki so neposredni predniki sodobnih urbanističnih projektov — in to ne le tistih utopičnih, ki jih nikoli ne bodo uresničili, temveč tudi takšnih najbolj vsakdanjih, banalnih. K temu naj še dodam naslednje: zgodovino sodobnega odnosa načrtovalcev (arhitektov-urbanistov) do fizičnega prostora mest bi v grobem lahko razdelili v dve fazi: v prvi, ki je obsegala čas absolutističnih monarhij in njihovih prestolnic, so z novimi posegi prodirali v tradicionalno mestno tkivo, kot da bi iz gozda izsekovali nove ulice, avenije, trge. Takšno metonimijo potrjuje tudi Laugierov citat iz tega časa: »Na mesto je treba gledati kot na gozd. Mestne ulice so kot poti v gozdu; na isti način jih moramo prebiti. Uporabimo to idejo in naj načrtovanje parkov služi kot vzor za načrtovanje mest.«⁵⁹ Takšna predstava se je ujemala s premikom od tradicionalnega občutenja, kjer je bilo mesto varen kraj, pribežališče pred nevarnostmi okoliške narave. Sedaj je vloga grozečega naravnega okolja prevzelo mesto samo (seveda le s stališča vladarja in njegovih vazalov): mesto je sovražno ozemlje, ki ga je treba pokoriti tako, da ga napravimo prehodnega (za vojsko), oziroma ga reduciramo na ozadje vladarskega spektakla (s tem, da ujamemo določen estetski red).

Drugi, bolj »sodoben« način, kako obvladati že pozidan, naseljen prostor, je, da staro mesto kratkomalo pozabimo, da se spremeni v vsakršno smetišče, ropotarnico, obenj pa prilopimo novo »mesto«, kjer so utelešene zamisli o racionalnosti, redu, zdravju (v resnici pa je ustvarjen takšen prostor, ki ga je mogoče do potankosti nadzorovati⁶⁰). Če je morebiti za novogradnjo predviden prostor že naseljen (kar v večini primerov tudi je), se za to ni treba meniti — in spet lahko načrtujemo »v praznem prostoru«.

Čas, ko pride do prehoda od ene orientacije (prediranje urbanega tkiva) k drugi (organizacija novega mesta), je prav 19. stoletje: takrat se je ob klasični tradiciji oblikovanja avenij, bulvarjev, ringov in paradnih trgov

postopoma uresničevalo to, o čemer so sanjali arhitekti in utopisti: mesto Razuma.⁶¹

Tudi pri nas bi v 19. stoletju lahko našli zglede enega in drugega pristopa. Ne da bi se spuščala v podrobnosti, naj v ponazoritev navedem le nekaj primerov iz Ljubljane. V prvo vrsto smemo šteti popotresno regulacijo vrste ulic na čelu s Spitalsko (Stritarjevo), ki so ji sledile Kolodvorska (M. Pijade), Selenburgova (Titova), Slonova (Čopova) itd. in pa za naša mesta redke primer, preboj čisto nove ulice, ki ni imela predhodnice v komunikaciji »nižjega reda« (obzidni, poljski poti ali stezi in podobno) — to je Miklošičeva ulica, ki so jo trasirali kot novo povezavo mestnega središča pri Tromostovju s kolodvorom. V drugo vrsto pa sodijo pozidave novih predelov mesta, kot so četrti stanovanjskih vil in reprezentančnih stavb v Gradišču in ob novi Krožni ulici, predel na Taboru z vojašnico in s pretežno najemnimi stanovanjskimi hišami, podobno območje med Poljansko in Streliško ulico, že omenjeni bolnišnično-vojaški kompleks ob Zaloški cesti in v manjšem obsegu stanovanjska naselja delavcev za Bežigradom (Hranilniška ulica), v Mostah (Ulica V. Pregarčeve), na Kodeljevem in Koleziji, predvsem pa v Rožni dolini (kolonija delavcev tobačne tovarne in železničarjev).

Že pri obravnavanju prejšnje značilnosti urbanizma, pri njegovem odnosu do prostora kot tabule rase, smo se dotaknili vprašanja urbanističnega načrta kot pripomočka, s katerimi naj bi zamisli načrtovalcev kar najbolje prenesli v realni prostor. Načrt je tako model, pomanjšana idealna resničnost, ki jo je šele treba doseči. Druga vloga načrtov je, da čim bolj natančno posnamejo realni prostor. Za nas, Slovence, je 19. stoletje pomenilo pomembne korak v razvoju kartografije — s franciscejskim katastrom smo dobili prve natančne posnetke celotnega ozemlja. Seveda so katastrske mape služile kot osnova za odmero davkov, hkrati pa danes predstavljajo neprecenljiv dokument za študij poselitve, zgodovine naselij in skupaj s popisom zemljišč tudi gospodarske in socialne zgodovine. Franciscejski kataster je dokaz, da je bilo tudi naše ozemlje vključeno v organizirano državo. Seveda nam že nemški napisi in ponemčeni toponimi povedo, v čigav prid je delovala država.

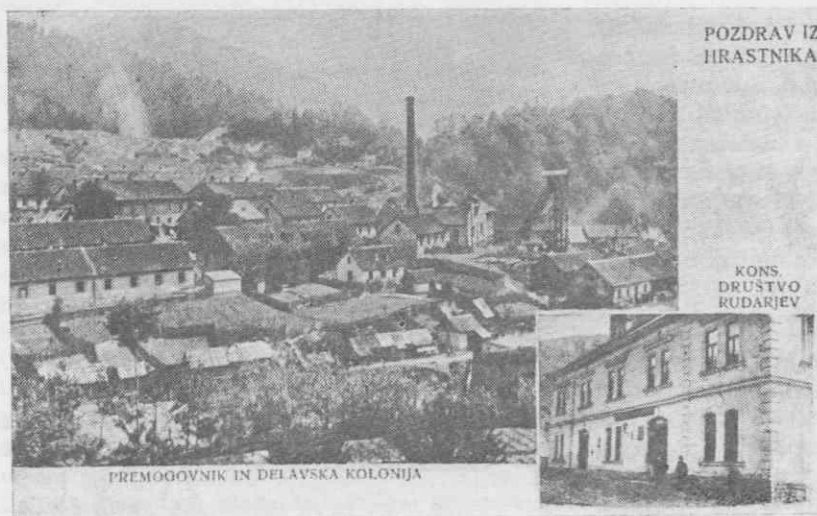
S franciscejskimi katastrskimi kartami se je tako tudi pri nas pričelo obdobje izpopolnjevanja kartografskih prikazov. — Tako so v 2. polovici 19. stoletja izvedli (delno) reambulacijo franciscejskega katastra, ki je za mnoga naselja še globoko v 20. stoletje ostal edina kartografska podlaga v dovolj velikem merilu.⁶² Vrhu tega se za geodetske karte še da-

nes uporablja merilo 1 : 2880, kar je seveda v starih avstrijskih čevljih pomenilo 1 : 100. Prav tako je franciscejski kataster v primeru pomanjšanim merilu služil tudi za avstrijske vojaške, hidrografske, geografske in druge karte in tako posredno omogočil tudi razvoj na teh področjih. Kakšen napredek je bil v kartografiji dosežen s franciscejskim katastrom, postane jasno, če ga primerjamo z ne dosti starejšo, zato pa sila primitivno karto vojaškega okoliša Karlovca iz leta 1813. Karta kot učinkovito orodje kontrole države nad svojim ozemljem je pač zahtevala večjo natančnost in zato uporabo eksaktnih, trigonometričnih postopkov.

Drugo področje, kjer se je v 19. stoletju uveljavila natančnost, je slikovno prikazovanje mest: z nastopom fotografije je bilo tudi mestne podobe težje idealizirati, kot je bilo to v navadi v prejšnjih časih (tako so baročni prikazi Ljubljane pretiravali višino in vitkost cerkvenih zvonikov, pri romantičnih podobah mest so pretirane naravne značilnosti, npr. skalnati hribi in podobno). Ne moremo pa reči, da tudi fotografski prikazi niso delovali idealizirajoče — z izborom motiva, ko je bil upodobljen le najbolj idealen izsek mestne podobe. Tako so mesta večji del prikazana od daleč — iz značilnih panoramskih točk, kjer je mesto delovalo najbolj reprezentativno. Prizorov iz »ljudskih« četrti, kjer bi se videlo življenje, je zelo malo, skoraj nobene upodobitve ni iz revnih delavskih predmestij. Obstaja pa razmeroma veliko upodobitev prvih industrijskih obratov pri nas, čeprav so na slikah »polepšani«, brez delavcev — torej brez ljudi, ki so s svojim delom omogočali sicer cenjeno industrijsko podjetnost.

Tako smo končno prišli do tistega, kar je za sodobni urbanizem najbolj značilno in za

kar trdim, da ni iznajdba funkcionalistov 20. stoletja, temveč se je rodilo že v 19. stoletju, skupaj z urbanizmom. (Tvorci modernega funkcionalističnega urbanizma so pač prisegali drugače — da je 19., stoletje obdobje, ki je mestom prineslo največ zla in kaosa in da je šele z urbanizmom, ki je prekinil vse zveze s preteklostjo, mestom zagotovljena svetla prihodnost.) V mislih imam funkcionalno coniranje; to je glavno orožje urbanistov in hkrati učinek urbanističnega načrtovanja. Delitev mesta na cone, torej na teritorialne enote, ki so določene administrativno (z odlokom pristojnega organa oblasti) in ki nimajo dosti skupnega z zgodovinsko utemeljenimi mestnimi četrtmi (med njima pač ni genetične zveze), je bila prvič izvedena pri nemških mestih poznega 19. stoletja. Tako je bil v Frankfurtu /M leta 1891 izdan odlok o coniranju.⁶³ Toda ker je delitev na ozemlske enote vsakršne vrste značilnost vseh birokratskih ureditev, tega »izuma« nemških urbanistov ni treba upoštevati kot veliko novost. Kjerkoli pa se je coniranje pojavilo kot ukrep oblasti, so bili zanj razlogi podobni. Naglas so govorili o izboljšanjem delovanju mesta kot celote, o skrbi za zdravje prebivalstva, o lepoti čistih stanovajskih predelov in zelenja. Dejansko pa je šlo za ukrep, ki je povečal zemljiško rento na določeh lokacijah, tako da je izrinil »moteče« dejavnosti in sloje prebivalstva na manj ugodna mesta. Coniranje je kratkomalo v racioalnost zavrt izgovor za družbeno — prostorsko segregacijo. So pa segregacijski postopki bili na delu tudi na regionalni ravni: njihov najočitnejši učinek so monofunkcionalna mesta. Med njimi so bila v 19. stoletju najštevilnejša rudarska mesta oziroma mesta, nastala ob industrijskih obratih, in zdraviliški kraji. Prva so sicer že nastala v

PREMOGOVNİK IN DELAVSKA KOLONIJA

POZDRAV IZ
HRASTNIKA

KONS.
DRUŠTVO
RUDARJEV

Hrastnik — premogovnik
in delavska kolonija, pred
1918

času zgodnjega kapitalizma — spomnimo se naših fužinarskih naselij in rudarske Idrije. V skladu s fevdalnim partikularizmom so imeli takšni kraji — vsaj pomembnejši med njimi, tudi posebne pravice.⁶⁴ Ko so v teku 19. stoletja v premogovništvo in rudarstvo vse bolj prodirali kapitalistični odnosi, so tudi stari fužinarski in rudokopni kraji postopoma izgubljali tradicionalne privilegije. Nova rudarska in industrijska naselja so se razvila na območjih agrarne poselitve in niso bila niti vasi niti mesta: kako so trboveljski rudniki požirali kmetije in posestva, je zabeležil Janko Orožen.⁶⁵ Na kmečki zemlji so skopali rudniške jaške in postavili naprave; ko so jame opustili, so tukaj odlagali jalovino, nato zopet postavili delavsko naselje, na njegovem mestu kasneje zgradili ulico s stanovanjskimi bloki. Tako se je v dobrih sto letih pokrajina trikrat, štirikrat spremenila. Ker so bila rudarska in industrijska mesta, kot so Jesenice-Javornik, Trbovlje, Hrastnik, Ravne, Prevalje, Štore in še katero, popolnoma brez reprezentativne vloge, (to so bili kraji za proizvodnjo in za stanovanje delavcev,) podobno kot industrijska predmestja niso bili predmet urbanizma. Zato je pri njih stihija prišla še bolj do izraza in se je odkrito kazalo grobo izkoriščanje naravnih virov in delovne sile, ki je niso prikrivali nikakršni regulativni oziroma olepševalni postopki niti navideza filantropija.

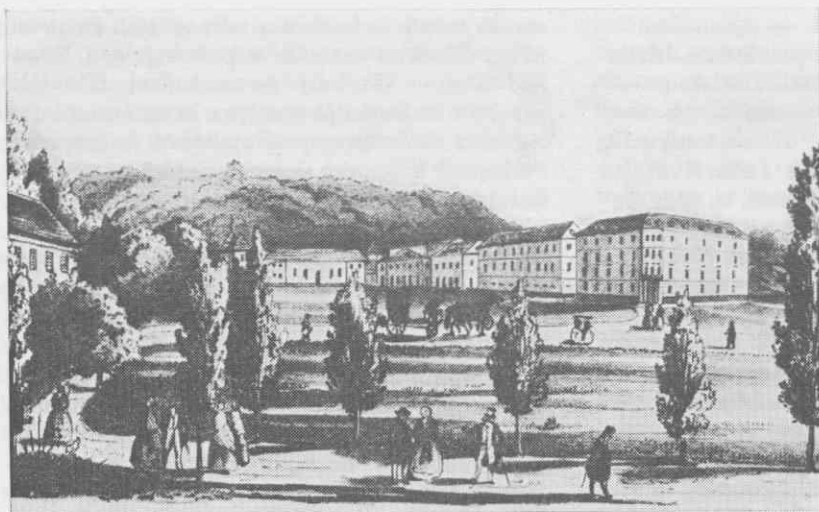
Drugi pol segregacije naselij glede na vodilno funkcijo so naselja za oddih. V našem času se je z razvojem množičnega turizma in drugih oblik rekreacije kapitalizirala tudi poraba prostega časa — reprodukcija delovne sile se je vključila v porabniški tok. V 19. stoletju se je ta proces šele začel in sicer tako, da so bili prednosti termalnih kopeli, lepe narave in udobja v hotelih deležni le višji sloji, ki so že tako ali tako uživali sadove tujega dela: toplice in letovišča ob jezerih in morju so postala modni krik družbene smetane. V teh naseljih se je razvil določen slog življenja, ki je združeval tako oblikovanje arhitekturnega ter parkovnega okolja, kakor tudi način oblačenja in obnašanja. Takšna mondena središča so bila na primer Baden-Baden, Vichy, Evian, Karlovy Vary, Spa itd.

Tudi na Slovenskem imamo lep primer zdraviliškega mesta 19. stoletja — Rogaško Slatino.⁶⁶ Gradbeni razvoj naselja na podlagi slikovnih virov je natančno obdelal Adolf Režek.⁶⁷ Manj je znana zgodovina drugih termalnih in letoviških krajev, ki so se pričeli razvijati za Rogaško Slatino in tudi nikoli niso dosegli njenega ugleda in pomena — kakor na primer Dolenjske Toplice, Dobrna, Laško, med letovišči pa Bled in Portorož (slednja sta v

svojih začetkih tudi bila zdravilišči). Pri vseh je naselbinska zasnova v primerjavi z Rogaško Slatino (še bolj pa s tujimi letovišči) skromna, tako da je omejena le na eno ali dve stavbi z obveznim sprehajališčem in parkom. Pa čeprav v še tako skromni obliki, so tudi naša zdraviliška mesta značilen dokument časa, kjer so se uresničevale higienistične zamisli — trenutno še predvsem kot privilegij vladajočega razreda — kjer so pri arhitekturi in parkovnih ureditvah sledili predvsem načelom klasicistične estetike.

Prometno — tehnična revolucija je bila na videz tisti dejavnik, ki naj bi spodbudil uvažanje industrije in s tem povzročal spremembe v družbenih odnosih (in končno v oblikovanju mest in naselij). Da je takšna logika zgrešena, ker vprega voz pred konja, ni treba posebej dokazovati. Kakšna racionalnost je bila na delu, ko se je avstrijska monarhija odločila za gradnjo železnice Dunaj—Trst in kasneje razpletla dokaj gosto železniško mrežo po vseh kronskih deželah (in aneksirani Bosni), postane jasno, če pogledamo zemljevid železniških prog: podobno kot pri absolutističnih prestolnicah avenije, so se tudi tukaj na ravni države vse proge, speljane od najbolj oddaljenih točk (kjer pa so bila pomembna trgovska križišča ali so bili surovinski viri), stikale v dveh središčih: v Budimpešti in na Dunaju. Prestolnici dualistične države sta s pomočjo železniških zvez vsrkavali iz podrejenih dežel materialne dobrine, v zameno pa sta dajali vojaški in policijski nadzor. Glavna vloga železnice je bila torej v tem, da je ozemlje države približala prestolnici, da je omogočila njegovo ekonomsko izkoriščanje in vojaško nadziranje. Po isti poti pa so potovale tudi luksuzne kompozicije s petičnimi potniki, ki jim je nova tehnološka iznajdba olajšala potovanja v evropska mondena središča. Tako je poleg gospodarske in strateške vloge železnica v svojih začetkih imela tudi močan prestižen značaj in je pomenila simbol napredka. Res je tudi, da so po zgraditvi železnice nekateri kraji ob njej (predvsem Ljubljana, Maribor in Celje) doživeli hitrejšo rast industrije, ker je bila lokacija ob železnici za kapital ugodnejša. Vendar večina naših mest zaradi železnic ni prav nič bolje napredovala, tako kot Ptuj, Novo mesto, Metlika, Kočevje, Postojna, Ilirska Bistrica, in so se prednosti ugodnih prometnih zvez pokazale šele v našem času.

Posebno uprašanje je, kako so železniške naprave vplivale na same mestne aglomeracije. Ko so železnice načrtovali, so tire speljali zunaj pozidanih območij, pa tudi železniške postaje so postavili zunaj mest. Kljub temu,

Rogaška Slatina, okrog
leta 1850

da je šlo na videz za običajen tehnični problem trasiranja proge in lokacij postaj, so te odločitve imele globoke posledice na prostorsko rast mest. Bolj v pozitivnem smislu je učinkovala lokacija postaje: v večini mest se je trgovsko in poslovno središče preselilo v nove predele v njeni bližini — tako v Ljubljani, Mariboru, Celju, Celovcu. V prvem obdobju, ko so bile železnice še prevozno sredstvo premožnejših, so bile tudi četrti ob postaji med najelegantnejšimi v mestu. Postopoma pa so se spreminjale v predele, kjer so se zbirali ljudje z dna — kriminalci, prostitutke, homoseksualci. Če je takšno propadanje predelov ob postajah značilno za velemesta, imajo nekaj velemestnega duha tudi Trst, Ljubljana in Maribor. V mestih, kjer so železniške postaje bolj od rok (kot na primer v Kranju, Škofji Loki, Novem mestu, Ptujju in še kje), se centralne dejavnosti niso selile v smeri proti kolodvoru. Drugi, bolj negativen učinek gradnje železnic je v mestih bil, da ob tem, ko se je mestno ozemlje širilo, železniške proge postale težko premostljiva ovira in še danes delijo mesta na med seboj slabo povezane dele. Tako stanje je v Mariboru (odrezan del Tabora, Studenci, Tezno, Orešje), v Ljubljani (Bežigrad in Šiška med seboj in od mestnega središča), v Celju (severni del mesta od središča) itd.

Na splošno je bilo trasiranje železnic prvi jasen primer, kako parcialno načrtovanje, kjer niso upoštevani vsi vidiki prostorske zasnove, slabo vpliva na kasnejši razvoj. Podobno so načrtovali tudi ulice in ceste: njihova izgradnja se je ravnala le po enem načelu: po načelu ekonomike prometa (predvsem prometne prepustnosti, pa tudi po stroških gradnje in vzdrževanja). V tem je 20. stoletje nadaljevalo tradicijo 19. stoletja: ceste, ulice, mo-

stove so gradili po načrtih inženirjev centralnih gradbenih uradov, oblikovalska načela so upoštevali le izjemoma (tako na primer pri nekdanji Bleiweisovi cesti, za katero je osnovno zamisel prispeval Fabiani).

O vprašanih stanovanjske gradnje smo že nekaj zapisali. Najvažnejši premik na tem področju se je zgodil, ko se je spremenil prevladujoči način proizvodnje v mestih: ljudje se namreč niso več ukvarjali pretežno s trgovino in obrtjo, temveč so se uveljavile oblike dela zunaj doma (v manufakturi, tovarni, v kapitalistovem podjetju takšne ali drugačne branže). Prav ta prostorska delitev dela in bivanja je povzročila, da je stara meščanska hiša, kjer so bili nekoč pod eno streho združeni bivalni in delovni prostori, zgubila svoj pomen. Namesto nje so se pojavile nove oblike stavb, ki so služile zgolj stanovanjem, njihovo tipologijo pa niso več določale krajevne posebnosti (izročilo, gradiva, podnebje, itd.) in poklic prebivalcev (hiše obrtnikov, trgovcev, gostilničarjev), temveč predvsem njihov družbeni položaj. Ne le, da so se stavbe predstavnikov vladajočega razreda razlikovale od ostalih, tudi locirane so bile v posebnih bogataških četrtih, kjer so bili uresničeni ideali lepega in zdravega mesta, kot na primer ideje o vrtnem mestu⁶⁸ ali Richardsonova Hygeia. Prostorska delitev mesta na področja za delo in na stanovanjske četrti se je tako uresničevala še na socialni osnovi: ugodnejše lokacije so bile prihranjene za višje sloje in za centralne dejavnosti, na slabših je bila nameščena industrija in v njeni bližini delavske četrti. Izkoriščani pa niso le bivali v slabših razmerah, temveč so se lastniki stanovanj okoriščali tudi na račun najemnin. V primerih pa, kjer so bodisi kapitalisti sami (kot Krupp v Nemčiji) ali s pomočjo države (kot v Mulhousu v Alzaciji)

omogočali delavcem, da z odplačevanjem posojil v določenem času postanejo lastniki svojih domov, so delavce tako vezali na tovarno in jih s tem, ko so prišli do lastnine, na zunaj pomeščanili.

Tudi v naših industrijskih mestih ni bilo nič drugače, le da se kapital še ni dosti organiziral, da bi omilil slabe stanovanjske razmere delavcev. Tako je v obravnavanem obdobju veliko delavskih družin stanovalo v samih mestih, seveda v slabših podstrešnih, kletnih in dvoriščnih prostorih ali pa v starih, za boljša stanovanja neprimernih hišah, ki so jih spremenili v stanovanjske kasarne. V »divjih« delavskih naseljih v predmestjih so si ljudje sami postavljali hišice, razume se, da izredno skromne in majhne.⁶⁹ Nastale pa so tudi maloštevilne in tudi po obsegu majhne delavske kolonije, sezidane načrtno, to se pravi na pobudo delodajalcev in seveda z najemniškimi stanovanji.⁷⁰ Tako so že v 19. stoletju bili položeni temeljni kamni tega, kar danes imenujemo stanovanjska gradnja, le da so danes namesto stanovanjskih kasarn običajni stanovanjski bloki, divja naselja sedaj imenujemo črne gradnje, pomalomeščanjenje delavskega razreda (in vse bolj tudi kmetov) pa je pripeljalo do brezkončne enolične suburbije, pozidane z množico zasebnih stanovanjskih hiš.

Rekli smo že, kako je bil v 19. stoletju še ohranjen star srednjeveški način ozelenitve mesta, kjer je k vsaki meščanski hiši, na ozadju lamelaste parcele, sodil tudi vrt. Poleg tega so imeli meščani obdelovalno zemljo tudi zunaj mestnega obzidja, v mestnem pomeriju, kjer so bili večji vrtovi, njive in na pobočjih gričev tudi vinogradi. Zanimivo bi bilo na enem ali dveh značilnih primerih preveriti, kako je meščanska obdelovalna zemlja prehajala v roke večjih zemljiških lastnikov po eni strani, po drugi pa se drobila na manjše parcele. Že od srednjega veka sem so v okolici mest obstajali tudi večji kompleksi dominikalne zemlje, na kateri so v obdobju baroka nastajale tudi urejene parkovne kompozicije.

Načelno naj bi v 19. stoletju vzporedno z ukinjanjem fevdalnih privilegijev tudi parki plemiških palač in vrtovi samostanov prehajali v javno rabo — tako kot po francoski revoluciji pariške Tuilerije in Luksemburški vrt ali Hyde Park in Regent's park v Londonu. Pri nas se je fevdalna zemljiška lastnina obdržala do revolucionarnega leta 1848, pa tudi potem so fevdalci večinoma obdržali svoje statusne simbole — graščine in parke. Le v nekaj primerih so nekdanji plemiški parki postali odprti za javnost. Ni naključje, da je bil prav Žiga Zois prvi, ki je za javnost odprl

svoje vrtove v ljubljanskem predmestju Gradščice.⁷¹ Najlepši primer pa je vsekakor ljubljanski Tivoli kot največji javni park preteklega stoletja pri nas, katerega sodobna zgodovina se je začela s Francozi v času, ko je bila Ljubljana prestolnica Ilirskih provinc, prvi del današnjega Tivolija, ki je sodil pod podturnsko graščino, pa je postal last mestne občine in s tem javni park leta 1860.⁷² Druga ljubljanska znamenitost je bil park Zvezda, za katerega »zasluge« si delita Jožef II., ko je razpustil kapucinski samostan v Ljubljani, in kongres svete alianse, kateremu v čast so iz samostanskega vrta naredili park. Med ostalimi mesti sta še edino Maribor in Celovec imela javne parke. V Celovcu so že leta 1850 uredili sprehajalne steze na božjepotnem Kreutzberglu.⁷³ Mariborčani pa so iz nekdanjega graščinskega vrta postopoma uredili mestni park (tako so leta 1889 zasadili njegov zahodni del).

Druga pomembna novost v zeleni zasnovi naših mest so bili cestni in ulični drevoredi. Že za Marije Terezije so ob glavnih cestnih vpadnicah v mesta zasajali kostanje in to v Ljubljani ob Dunajski in Celovski cesti in še kje. Topolov drevored z Marofa do Vrat so v Novem mestu menda zasadili Francozi, kasneje so topole nadomestili s kostanji. V drugi polovici stoletja so drevoredi na ulicah postali velika moda in vsako kolikor toliko spodobno mesto jih je imelo. V celinskih mestih so bila to kostanjeva drevesa, v primorskih pa pinije, akacije in podobno. Na drevorede v mestih bi lahko gledali le kot na bolj ali manj modno posnemanje francoskih ozelenjenih bulvarjev, če ne bi bili še nekaj več — z njimi se je pri gradnji mest pričela uveljavljati miselnost: sonce — zelenje — zrak. To je v skrajni posledici povzročilo preobrat v zasnovi starih mest: v celoti se je zidava zgoščevala predvsem na račun pozidanja zasebnih vrtov v notranjščinah otokov, navzven pa so mestni načrtovalci »človekoljubno« zasajali drevje po ulicah. Tako je košček narave, ki ga je predstavljal vrt in ki je bil zasebna dobrina, del stanovanja, bil odpravljen, v zameno pa so ljudje »pridobili« zelenje na ulici in v javnem parku.

Področja za delo so bila v naših mestih preteklega stoletja dvojnega značaja: bodisi so bila to območja z delavnicami, manufakturami, skladišči, industrijskimi obrati bodisi območja z, danes bi dejali, centralnimi dejavnostmi. Rekli smo že, da so se pri manjših mestih različne dejavnosti prostorsko še prepletale, le pri večjih mestih so se proizvodni predeli ločili od ostalih delov mesta. Delitev je bila najbolj izrazita v Trstu, kjer je ob

Meljskem zalivu, na južnem obrobju mesta, zrasla prava industrijska cona, katere jedro je tvoril Arzenal Avstrijskega Lloyda, zgrajen l. 1852. V ostalih industrijskih mestih lokacija industrije govori o vsakokratni meji, do koder je v tistem času segalo mesto — še več: označuje tudi začetke implicitnega coniranja, kot nam kaže primer Maribora. Njegovi mlini in pivovarne so še stali na levem bregu Drave, ob starem mestu, medtem ko so železniške delavnice kot prvi veliki obrat v mestu postavili na desnem bregu, ob koroški železniški postaji, s čimer je bil zapečaten industrijsko-delavski značaj tega dela mesta.

Če so se na obodu mesta 19. stoletja nizale grde in umazane industrijske cone in »represivni« predeli z bolnišnicami, vojašnicami, zapori, oziroma je mesto prehajalo v predmestja in kmečko okolico, se je v ožjih mestnih središčih osredotočilo tisto, kar je mestom v očeh sodobnikov dajalo poseben značaj: javne stavbe. Naše tradicionalno mesto ni poznalo javnih stavb, če izvzamemo komun ali mestno hišo in sedež mestnega gospodarstva. Zato pa se je mestno življenje odvijalo na trgih in ulicah. V birokratskem mestu 19. stoletja so »središča« mestnega življenja postali vsakršni uradi, meščanstvo, ki se je utrjevalo na oblasti, pa je svoj status potrjevalo z vrsto kulturnih ustanov. Če prištejemo med javne stavbe še šole in železniške postaje (za katere smo že rekli, da so bile v tem času še shajališče petičnežev⁷⁴), smo že našli vse vrste novih reprezentativnih gradbenih nalog.⁷⁵ Sele z njimi sta prišla do izraza »prava« arhitektura in urbanizem — in šele tukaj bi morali začeti pisati to, kar naj bi po mnenju mnogih bil »urbanizem 19. stoletja«.

Naj zaključim: urbanizem 19. stoletja na Slovenskem pomeni študijsko temo, ki bi jo veljalo podrobneje obdelati. Njen obseg in načelno problematiko je, upam, pojasnil pričujoči zapis. Vsekakor ni moj namen pisati zgodovine zato, da bi odkrili načela, po katerih se je ravnala gradnja mest preteklega stoletja; pa naj bodo to (moralno) estetske norme ali (ekonomsko-tehnične) funkcionalne zahteve. Prav tako ne nameravam iskati napak 19. stoletja, ki naj bi se razrastle v krizo sodobnih mest s pojavi prenaseljenosti, socialnega in fizičnega propadanja mestnega okolja, stihijske rasti, kar vse naj bi s pametnim urbanističnim načrtovanjem odpravili ali vsaj omilili. Trdim, da je sodobni urbanizem zakoreninjen v 19. stoletju bolj, kot smo navadno pripravljani priznati. Njegovo genezično zvezo z racionalnimi začetki arhitekture in urbanizma s preloma stoletja, torej s tem, kar so prispevali h gradnji naših mest Fabia-

ni, Jager, Plečnik in kasneje Vurnik, so tako arhitekti sami kakor tudi različni pisci o arhitekturi vedno poudarjali.⁷⁶ Vsi skupaj pa raje pozabljam, da so prvi slovenski arhitekti — urbanisti delovali z istih idejnih pozicij kakor tuja regulativa in zato se njihove rešitve niso razlikovale od tega, kar so pri nas delali tujci. Osnovna naloga študija urbanizma v preteklem stoletju bi torej bila, razčleniti okoliščine, v katerih se je urbanizem pojavil, in hkrati pokazati tudi na manj svetlo plat njegove zgodovine.

OPOMBE

1. Idelfonso Cerdá: Teoría General de la Urbanización, Madrid 1863. — 2. Pri nas je izraz »regulacija« prevladoval vse do konca 40. let. Uporabljal ga je gradbeni zakon iz l. 1931, l. 1940 je bil veliki natečaj za regulacijo Ljubljane, v Mariboru so v poznih 40. letih izdelali vodilni regulacijski načrt. Šele temeljna uredba o generalnem urbanističnem planu (Ur. l. FLRJ 1949/78) je pravno označila prevlado izraza urbanizem. — 3. Vse to obširno analizira Braco Rotar v svoji knjigi Pomeni prostora, Delavska enotnost Ljubljana 1981. — 4. Dejstvo je, da še danes ne moremo govoriti o enotni urbanistični stroki ali o usklajeni urbanistični politiki, urbanizem je pač konglomerat raznovrstnih, zgodovinsko različno določenih prvin. — 5. Po svoje so že prousturbanistične teorije 19. stoletja (kot so zamislili idealnega mesta utopičnih socialistov in higienistov, Sittejeva vizija oblikovanja mest, Howardova ideja vrtnega mesta itd.), same v sebi zaključene miselne celote, saj temelje na enem samem, izbranem načelu, ki ga lahko reduciramo na pojem Razuma. Niso pa sintetične (kar ni niti corbusianska urbanistična doktrina), saj dosejajo enotnost tako, da večino elementov mestne zidave enostavno zamočijo in gradijo na eni sami postavki, na racionalnosti. Tako tudi ne problematizirajo svojih izhodišč, kar lahko pripišemo edino zgodovinsko-kritičnim usmeritvam zadnjega časa — cf. R. Jakhel: Referat na »Ziherlovih dnevih 1981«, (tipkopis), Ljubljana 1981, str. 9—11). — 6. Analizo pojma urbanisti kot napačne zavesti je prispeval Rudi Jakhel v knjigi Iluzija in resničnost urbanih središč, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979. — 7. Izčrpana bibliografija do leta 1973 je podana v raziskovalni nalogi Inštituta za geografijo Univerze v Ljubljani Industrializacija Slovenije — II. bibliografija o industriji na ozemlju Slovenije (sestavil Marjan Ravbar ob sodelovanju Igorja Vrišer-ja), (tipkopis Ljubljana 1973.). — 8. Jugoslovenski istorijski časopis, 1937, str. 246. — 9. DZS, Ljubljana 1966. — 10. Kronika, 1981, št. 2, str. 91—95. — 11. Državni organi na ravni okrožij in dežel so že v času Marije Terezije bili pristojni za mnoge zadeve, s katerimi so nadzorovali tako zemljiška gospodarstva, kakor tudi organe mestne

uprave, ki so imeli značaj lokalnih, na starih fevdalnih privilegijah temelječih institucij. — 12. O takšnih odlokih iz let 1784 in 1785 za Kranj in Skofjo Loko govori Zontar in Blaznik v Zgodovini mesta Kranja (Muzejsko društvo za Slovenijo, Ljubljana 1939, str. 239) oziroma v Škofji Loci in loškem gospostvu (Muzejsko društvo, Škofja Loka 1973, str. 367), za Celje pa naj bi bil odlok izdan leta 1787 oziroma 1788 — glej Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice, Celjski zbornik (posebna izdaja), Celje 1971, str. 344. — 13. Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda, V., Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974 str. 80—81. — 14. Edina izjema so bila deželna glavna mesta, ki so imela več kompetenc pri vodenju upravnih in finančnih poslov. Cf. J. Žontar, op. cit., str. 94. — 15. Gestrin — Melik, op. cit., str. 120. — 16. Marjan Drnovšek: Ljubljanski mestni statuti 1850—1934, Kronika, 1981, št. 2, str. 129. — 17. Za Celovec, ki je bil mesto kroških deželnih stanov, in Gradec, deželno prestolnico Štajerske, dekret očitno ni veljal, saj so obzidja teh mest podrli šele Francozi. Cf. Theodor Melicher: Die Städtebauliche Entwicklung im Bereich der ehemaligen Befestigungsanlagen, gezeigt an der 6 grösten österreichischen Städten — Graz, Klagenfurt, Salzburg, Wien, Innsbruck und Linz zwischen 1800 und 1900, (tipkopis) Tehnična visoka šola, Dunaj 1965, str. 125. — 18. Tako so na primer prodali obrambne stolpe v Novem mestu, Celju, Mariboru, in še kje. — 19. Statistični podatki o gibanju števila prebivalcev na slovenskem ozemlju so obdelani v poglavju Populacija in agrarno prebivalstvo od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne (B. Grafenauer), Zgodovina agrarnih panog, I., DZS, Ljubljana 1970 (še posebej zgovorna je tabela na s. 103). — 20. Prav izbiranje nabornikov je bil tisti mehanizem, ki je v drugi polovici 18. stoletja utiral pot državno-upravni organizaciji slovenskih dežel. — 21. Kako je potekalo novačenje za avstrijsko mornarico, je podrobno opisal Pahor (cf. Miroslav Pahor: Slovenski cestni križ kot faktor rekrutiranja pomorskega kadra v naših deželah, Slovensko morje in zaledje, letnik 2-3, Lipa, Koper 1979, str. 135—208.) Večina slovenskih mornarjev je bila doma iz območij, kjer so sekali in tovorili les za ladjedelništvo. Torej so naše fante nabirali podobno, kot so izkoriščali naravne vire. Pahor daje pojavu pozitiven predznak, saj s tem dokazuje, da smo Slovenci tradicionalno narod pomorščakov. — 22. O starih lokacijah industrije, povezanih z izrabo vode, govori razprava Alberta Strune: Vodni pogoni na Slovenskem, Tehnični muzej Slovenije Ljubljana 1955. — 23. Takšne podatke o porastu števila prebivalcev v večjih slovenskih mestih v obdobju na prelomu 18. in 19. stoletja navaja Grafenauer, op. cit., str. 73—74. — 24. Seveda ne mislim, da je samo logika tehničnega razvoja pospešila industrializacijo in rast mest, temveč da je kapital v svoji ekspanzionistični težnji izboljševal komunikacije in tehnološke osnove proizvodnje in si s tem ustvarjal ugodnejše možnosti za razvoj. —

25. Cf. J. Fischer: Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, (tipkopis) Ljubljana 1978 str. 44—60. — 26. Izdelal ga je Viktor pl. Thomka. — 27. Vrste fizičnih urbanih elementov v Celju smo podrobno proučili v raziskovalni nalogi Metoda morfološke analize mestnega prostora, (tipkopis), UI SRS, Ljubljana 1979. — 28. Sviluppo della città e movimento operario tra la fine dele ottocento e il principio del novecento a Trieste, Trst 1979, glej tudi recenzijo B. Gombača v Kroniki, 1980, št. 3, str. 237—238. — 29. Vprašanje urbanistične in gradbene zakonodaje je tema, ki bi jo veljalo posebej obdelati. Res je, da so do 1930. leta to področje urejali stavbni redi s konca 18. stoletja ali iz prve polovice 19. stoletja. Pri stavbnih redih se je ohranil spomin na nekdanjo mestno avtonomijo — podobno kot srednjeveški statuti so se fudi stavbni redi posamičnih mest razlikovali med seboj in tako je vsako mesto imelo posebne, v podrobnostih različne gradbene predpise. Kot je mestna uprava postopoma prehajala v roke absolutistične države, so tudi stavbne rede sprejemali državni upravni organi. Tako je Trst dobil od guvernerja potrjene požarnovarnostne predpise že leta 1754, splošne gradbene predpise leta 1789. Glej Gabriella Bucco; Novi studi sui Borghi Storici di Trieste, Piano particolareggiato della zona Al — Centro storico di Trieste, (tipkopis), Trst 1977. Pregled ljubljanskih stavbnih redov je podal Vlado Valenčič v Kroniki, 1967, št. 1, str. 35—45. — 30. Jakhel (op. cit.) je to dokazal za področje planske prenove mestnih središč, vendar ugotovitev velja za vse urbanistične posege. — 31. The Intellectual versus the City, Harvard Un. Press, Cambridge Mass, 1962. — 32. Tako je v Martinu Krpanu Levstik uporabil motiv z zagovodnim kmetom, ki pride na Dunaj in debelo gleda cesarsko palačo, kjer je »čudno lepo, še lepše kakor v cerkvi« in ki se v mestu ne znajde, ker je »mesto veliko, hiš je, kolikor jih nisem še videl... ako ravno sem že v Reki bil, tudi v Kopru, na Vrhniki in v Ljubljani, ali tolških ulic ni nikjer«. V zgodbi je prikazano dialektično nasprotje med vladarjem in podložnikom, kjer slednji vladarju pomaga ohraniti njegov vladarski položaj, za nagrado pa dobi drobtinico — vladar prekliche že prej dano samovoljno prepoved tvorjenja angleške soli. — 33. S Ciklammom, Agitatorjem in Jaro gospodu je Kersnik prvi, ki je resneje obdelal tematiko slovenskega malomeščanstva, predvsem v njeni narodnostno-politični razsežnosti. — 34. Uvodno poglavje v Cvetje v jeseni je sploh edini, čeprav idealizirani opis sodobnega meščanskega vzdušja pri naših realistih. — 35. Grafenauer, op. cit., str. 74. — 36. Gestrin — Melik, op. cit., str. 238—39. Tako je bil Trst pred prvo svetovno vojno največje slovensko mesto — Ljubljana z okolico je tedaj štela nekaj nad 50.000 ljudi. — 37. Izidor Cankar — Obiski, Leposlovje — eseji — Kritika, Slovenska matica, Ljubljana 1968, str. 149. — 38. Na Primorskem je bil kamen seveda že od nekdanj glavno gradivo, na Gorenj-

skem pa so bile stanovanjske hiše večinoma že pred 19. stoletjem zidane, kar izpričuje trdnější gmotni položaj gorenjskega kmeta. Tako kakor na Gorenjskem so tudi drugje gospodarska posojpa pravzaprav do današnjih dni ostala večidel lesena. — 39. Kako je zasnova trgovsko-industrijske naselbine, ki jo je ob starem Trstu v letih 1719—23 pričela graditi Orientalna kompanija, vplivala na kasnejši razvoj klasicističnega mesta, je analiziral Luciano Semerani s sodelavci v knjigi *Gli elementi della città e lo sviluppo di Trieste nei secoli XVIII e XIX*, Dedalo libri, Bari 1969. — 40. Izraz je uporabil Jože Gregorič, ko je opisoval oblikovne lastnosti tradicionalnih mest. (Slovenska mesta in trgi, I., Kronika slovenskih mest, 1940, št. 4, str. 193—205). — 41. Edino ljubljanske hiše ob Mestnem in Starem trgu skorajda niso poznale vrto, pač zaradi ozkega prostora med Grajskim hribom in Ljublanico. — 42. Seveda propadanje gradov na višinah ni bilo značilno le za mesta, ampak za gradove nasploh. — 43. Kljub temu je bil vpliv cerkve na družbo zelo močan. Čeprav je bilo šolstvo laizirano, so duhovniki-kateheti igrali največjo vlogo v vzgojnem procesu. Na podeželju so bili učitelji še bolj odvisni od cerkvenih oblasti. Na splošno gledano, je država prevzela »javni« del indoktrinacije prebivalstva (z institucijami šolstva, sodstva, zdravstva itd.), medtem ko je cerkev usmerila svoje delovanje bolj na polje zasebnega, družinskega življenja. Da se ni nikdar odrekla vzvodom oblasti, je postalo jasno, če ne prej pa ob koncu 70. let, ko se je klerikalizem vse bolj vpletal v politično življenje. — 44. Cf. Damjan Prelovšek: Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja, Sinteza, št. 36—37, 1976, str. 50—51. — 45. Tako so večinoma vsi stavbni redi vsebovali tudi odločbo, ki je prepovedovala zidanje pritličnih hiš v strogem središču mest. — 46. V Ljubljani je gradbena, gasilna in olupševalna komisija delovala že od l. 1798 dalje (op. cit., str. 46), v Celju pa od 80. leta 19. stoletja dalje (Peter Povh: Arhitektura 19. stoletja v Celju, ZUZ, n. v. IX, 1972, str. 83). — 47. Seveda so bile tudi v ruralnih okoljih »boljše« hiše (kot so gostilne, trgovine, pošte) — zidane po mestno. — 48. Ljubljana po potresu, 1910, str. 95. — 49. Remy Butler — Patrice Noisette: *De la cité ouvrière au grand ensemble*, F. Maspero, Pariz 1967, zlasti str. 99—129. — 50. Da gre pri teh izrazih za dele biološkične analogije, ki mesto enači z organizmom in ki je nastala prav v 19. stoletju, je popolnoma jasno. — 51. Seveda ta trditev velja predvsem za prestolnice, ki so vodile v arhitekturnih slogih in narekovale arhitekturni okus dobe. V provincialnih okoljih so mesta še vedno nastajala bolj po starem — na spontan način. — 52. Cf. Rosella Fabiani: *Pietro Nobile e la chiesa di s. Antonio Nuovo*, Archeografo Triestino, IV., 1980, vol. XI. — 53. Glede krašenja fasad Prelovšek za prvo polovico stoletja ugotavlja, da je bilo precej omejeno zaradi instrukcije Franca II. iz leta 1820, da naj pri javnih stavbah opustijo ves nepoteško okras. Cf. op. cit., str. 48.— 54. Novomeško olupševalno društvo je bilo ustanov-

ljeno leto pred koncem stoletja. — 55. Kaj vse je sodilo v pristojnost mestne občine, nam kaže že omenjena publikacija, ki jo je izdal ljubljanski občinski svet leta 1910 (Ljubljana po potresu): poleg magistrata in njegovih uradov še policija, oskrbovanje ubožcev, posredovanje dela, gradnja vojašnic, šol, kanalizacije, vodovoda, klavnic, tržnice, elektrarne, regulacija mesta, mestni nasadi, mestni arhiv in podobno. Vendar ne smemo pozabiti, da je bila Ljubljana v skladu z upravnimi reformami pomarčne dobe mesto z lastnim statutom in je kot taka imela večje pristojnosti od običajnih mest. — 56. Kot značilen primer takšne miselnosti navajam citat iz zgoraj omenjene knjižice (str. 101) »Napram pretečim epidemijam so se sestavile posebne zdravstvene komisije. Te komisije so pregledovale predvsem hiše, namejnene za prenočišča tujcem, potem gostilne in so obhodile vse dele mesta. Povsod, kjer so se pokazali zdravstveni nedostatki... so naročale odpravo vseh nerednosti in so dosegle marsikatero asanacijo. Z javnim zdravstvom v najožji zvezi je tudi odprava pocestnega vlačugarstva... uvedlo se je najstrožje nadziranje in kaznovanje, kar je imelo za zdravstvo in varnost mesta ugoden vpliv.« — 57. B. Rotar, op. cit., predvsem str. 150 do 166. — 58. Takšno vlogo so imeli srednjeveški načrti samostanov, cerkva in drugih pomembnih gradbenih podvigov. — 59. Marc-Antoine Laugier: *Essai sur l'architecture*, Paris, 1755, povzato po: Jaques Lucan: *Stratégies sur la ville, construire en quartiers inciens, Centre d'Etudes et de Recherches Architecturales*, Pariz 1980, str. 21. — 60. Tako ni nič čudnega, če so prav zaporj in idealna mesta utopičnih socialistov najčistejši primeri racionalizma 18. in 19. stoletja — pri njih je izhodiščni motiv, kako najbolj učinkovito moralizirati ljudi. Cf. Jaques-Alain Miller: *Desportizem Koristnega, Problemi — Razprave*, št. 209—211, 1981, str. 17—35; in Michel Foucault: *Surveiller et punir*, Ed. Gallimard, Pariz 1975. — 61. Ledouxovo naselje Chaux s tovarno za predelavo soli je tako prva (resda le delno) uresničena zamisel idealnega mesta in ima vse značilnosti sodobnega urbanizma — temelji na redu (geometriji), do realnega prostora nima nobenega odnosa (ga zanikuje), zato je njen referent abstraktni prostor načrta, temelji na prostorski in socialni segregaciji (čeprav je tukaj zaradi majhnih razmerij tudi manj izrazita) — in kot smo že dejali — uresničen je le torzo arhitektove zamisli. Edini pomembnejši razloček pa je v tem, da je pri Ledouxu proizvodni del poudarjen — postavljen je v središče kroga, medtem ko je pri sodobnih urbanističnih izvedbah pomaknjen na obrobje mesta, neoblikovan, zakrit. — 62. Tako je na primer Novo mesto, ki ga ni mogoče prištevati med nepomembna naselja, dobilo novo karto v merilu 1 : 5000 šele leta 1962. — 63. Cf. J. R. Mullin: *American Perceptions of German City Planning at the Turn of the Century, Urbanism Past and Present*, Department of History, Milwaukee, Wisconsin, str. 322—25) 1976/77, št. 3, str. 9. — 64. Tako na primer Blaznik (Škofja Loka in loško gospostvo, str. 322—25) opisuje socialni razvoj

Železnikov, ki se je razlikoval tako od podeželskega kakor od mestnega. — 65. Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, ObLO, Trbovlje 1958. — 66. Bolje rečeno: smo imeli, ker je od prvotne zasnove ostalo bore malo. — 67. Rogaška Slatina na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih, Zdraviliški svet Rogaška Slatina 1964. — 68. Howardova zamisel je bila, da bi v vrtnem mestu prebivali predvsem predstavniki srednjega in nižjega razreda, že v Letchworthu in Welwynu pa je stanovalo bore malo delavcev. Vrtna mesta po Evropi pa so skoraj v celoti le vilski četrti premožnih. — 69. Tako so v mariborskih predmestjih še po drugi vojni postavljali butance — to je hiše iz zbitnega blata. — 70. Prvi primer zadružne stanovanjske gradnje s postopnim odplačevanjem glavnice je bila kolonija ob Hranilniški ulici za ljubljanskim Bežigradom, zgrajena med leti 1887 in 1907. — 71. Po njegovi smrti je park spet postal zaprt za

javnost. — 72. Cf. Majda Smole: Graščine na nekdanjem Kranjskem, DZS, Ljubljana 1982, str. 366. — 73. Park na Kreutzbergglu so ustanovili zato, da bi počastili cesarja Franca Jožefa, ki je tega leta obiskal Celovec. Cf. Th. Melicher, op. cit., str. 152. — 74. Tako se je dunajska noblesa vozila na oddih v Benetke, v Opatijo in v druga moderna letovišča preko naših krajev. Ko je zaslovela Postojnska jama, so se petični turisti na vožnji skozi Postojno ustavljali in tako so leta 1877 zgradili prvi hotel na Kranjskem, ki je bil postavljen prav v te namene — hotel Althoff. — 75. Trst je bil tudi v tem pogledu izjema, saj v njem najdemo celo pahljačo gradbenih nalog, značilnih za velika evropska mesta: banke, zavarovalnice, borzo, veletrgovine, cerkve različnih veroizpovedi itd. — 76. Zadnji v tej vrsti je članek Edvarda Ravnikarja Urbanistična misel v Sloveniji od leta 1800, Kronika 1981, št. 2, 167—171.

ODNOS DEŽELNOZBORSKE VEČINE SLS DO POGLAVITNIH GOSPODARSKIH VPRAŠANJ KRANJSKE V LETIH 1908—1914

DAMIJAN GUSTIN

S kompromisnim dogovorom treh, v deželnem zboru zastopanih strank 19. junija 1908 o volilni reformi za kranjski deželni zbor je Slovenska ljudska stranka dosegla pričakovano večino, kar so volitve decembra istega leta le še potrdile.¹ S 26 poslanci od 49 voljenih in virilistom — knezoškofom ljubljanskim J. B. Jegličem — se je lahko nemoteno posvetila uresničevanju svojega programa, kot ga je postavil že II. katoliški shod, natančneje pa je formuliral bodoča težišča dela v deželi Evgen Lampe.² Osrednja točka programa je bilo delo za »kmečki stan«, skrb za kmetov položaj, združevanje v zadrugе, izboljšave zemlje in živinoreje, gradnja cest in vodovodov, za kmeta ugodnejša zakonodaja.

»Napočila je nova doba, doba pozitivnega dela,« pravi pisec brošure Velik moment.³ Strankini aktivisti ne smejo zaspati na lovrikah, temveč morajo delati, boriti se za ohranitev starih in osvojitve novih pozicij. Nikoli več dopustiti, da stranko spravijo z oblasti. Osnovna pa je organizacija, ki jo je treba izpeljati do zadnje vasi, na osnovi župnij v različnih društvih in družbah. »Vse organizirati, se pravi vse rešiti, nič organizirati, se pravi vse zgubiti.«⁴ Pregled napredka naj dajejo katoliški shodi.

Absolutna večina v deželnem zboru je omogočila SLS obširno dejavnost, ki je segala na skoraj vsa področja v pristojnosti »deželne avtonomije«. Glede na prejšnje obdobje liberalno-nemške deželnozbornske večine pomeni to bistveno drugačno usmeritev, kajti ta koalicija je bila nedelavna spricho nujnih kompromisov in obstrukcije SLS, razlikovala pa se je tudi po svojih gospodarskih izhodiščih.

I.

Do 1908 je bila večina kmetov na Slovenskem, zlasti pa na Kranjskem, zajeta v zadržno organizacijo pod okriljem SLS, ki ji je postavil temelje dr. Janez Ev. Krek v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Ta je zadrugе tudi povezal v močno »Zadružno zvezo«, ki je omogočila obstoj šibkejših članic.⁵ Konec leta 1910 je bilo včlanjenih v njej okrog 300 zadržno s 57.000 člani, vendar je število še raslo. Aprila 1912 je imela »Zadružna zveza« že 642 članic, od tega nad polovico na Kranjskem.⁶

Šibka točka zadružne organizacije je bilo pomanjkanje sposobnih vodstvenih kadrov. SLS si je dolgo prizadevala za ustanovitev zadružne šole. Deželna trgovska šola, ki jo je